

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická

Organizace pracovních úkonů a orientace v prostoru z perspektivy nevidomých

Bc. Jana Musilová

Diplomová práce

2020

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická
Akademický rok: 2018/2019

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE (projektu, uměleckého díla, uměleckého výkonu)

Jméno a příjmení: **Bc. Jana Musilová**
Osobní číslo: **H18443**
Studijní program: **N6703 Sociologie**
Studijní obor: **Sociální antropologie**
Téma práce: **Organizace pracovních úkonů a orientace v prostoru z perspektivy nevidomých**
Zadávací katedra: **Katedra sociální a kulturní antropologie**

Zásady pro vypracování

Studentka se ve své diplomové práci bude zabývat tématem slepoty v pracovním procesu s bližším zaměřením na to, jak o určitých procesech musí přemýšlet nevidomý člověk, jak to ovlivňuje jeho sociální statusy a jestli může být slepota na pracovišti výhodou z hlediska preciznějšího využívání ostatních smyslů. Při výzkumu využije zejména metody audiovizuálně zaznamenaných rozhovorů se svými respondenty. Zároveň bude užívat observační metody a analyzovat výpovědi a získané informace s doporučenou literaturou.

Rozsah pracovní zprávy:
Rozsah grafických prací:
Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam doporučené literatury:

1. Bazin, J., D. Stavělová. 1996. Interpretovat, nebo popsat: (Kritické poznámky k antropologickému poznání). Český lid. 83,3/1996.
2. Horský, J., L. Martinec Nováková, V. Pokorný. (eds.) 2019. Antropologie smyslů. Praha: Togga.
3. Ivanová, K., I. Olecká 2010. Metodologie vědecko-výzkumné činnosti. Olomouc: Moravská vysoká škola Olomouc.
4. Murphy, R. F. 2001. Umlčené tělo. Praha: Sociologické nakladatelství.
5. Nichols, B. 2010. Úvod do dokumentárního filmu. Praha: Akademie múzických umění v Praze.
6. Novosad, L. 2011. Tělesné postižení jako fenomén i životní realita: Diskursivní pohledy na tělo, tělesnost, pohyb, člověka a tělesné postižení. Praha: Portál.
7. Pink, S. 2010. The future of sensory anthropology / the anthropology of the senses. Social Anthropology / Anthropologie Sociale 3: 331-340.
8. Pink, S. 2015. Doing sensory ethnography. Thousand Oaks, California: Sage Publication.
9. Petráň, T. 2011. Ecce homo: (esej o vizuální antropologii). Pardubice: Univerzita Pardubice.
10. Wacquant, L. 2004. Body and Soul: Notebooks of an apprentice boxer. New York: Oxford University Press.

Vedoucí diplomové práce: **doc. PhDr. Oldřich Kašpar, CSc.**
Katedra sociální a kulturní antropologie

Oponent diplomové práce: **doc. MgA. Tomáš Petráň, Ph.D.**
Katedra sociální a kulturní antropologie

Datum zadání diplomové práce: **31. března 2019**
Termín odevzdání diplomové práce: **31. března 2020**

L.S.

doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D.
děkan

PhDr. Adam Horálek, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2019

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracoval samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využil, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byl jsem seznámen s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon), ve znění pozdějších předpisů, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Beru na vědomí, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších předpisů, a směrnici Univerzity Pardubice č. 7/2019 Pravidla pro odevzdávání, zveřejňování a formální úpravu závěrečných prací, ve znění pozdějších dodatků, bude práce zveřejněna prostřednictvím Digitální knihovny Univerzity Pardubice.

V Pardubicích dne 17.8.2020

Jana Musilová

Tato práce se skládá z textové a audiovizuální části.

Poděkování:

Děkuji svému vedoucímu diplomové práce doc. PhDr. Oldřichu Kašparovi CSc., za jeho podnětné zpětné vazby a cenné rady při jejím dokončování. Dále také Martinu Prokšovi za pomoc s kamerou v terénu a spolu s ním i Mgr. Milanu Durňakovi Ph.D. za ochotu a výdrž při zpracovávání materiálu do filmu. V neposlední řadě bych touto cestou chtěla poděkovat svým respondentům za důvěru a otevřenost, se kterou k výzkumu přistupovali.

Název

Organizace pracovních úkonů a orientace v prostoru z perspektivy nevidomých

Anotace

Tento výzkum se zaměřuje na plánování a realizaci pracovních úkonů u nevidomých, kteří přišli o zrak v průběhu života. Jejich prostorovou orientaci a proměnu sociálních vazeb v důsledku ztráty zraku. Hlavními metodami výzkumu jsou zúčastněné pozorování a hloubkové rozhovory zaznamenávané na kameru. Na metodiku sběru dat je nahlíženo skrze přístupy smyslové antropologie.

Klíčová slova

Nevidomí, smysly, orientace, pracovní úkony, integrace, stigma

Title

Organization of work tasks and orientation in space from the perspective of the blind

Annotation

This research focuses on planning and realization of work tasks by blind, who lost the sight during their life. Their orientation in space and transformation of social bonds due loss of sight. Main methods of research are participatory observation and in-depth interviews recorded on camera. The methodology of data collection is viewed through the approaches of sensory anthropology.

Key words

Blind, senses, orientation, work tasks, integration, stigma

Obsah:

1. Úvod.....	9
2. Metodologie.....	10
2.1. Časový úsek výzkumu	10
2.2. Přístup k výzkumu	11
2.3 Rozhovory	12
2.4. Pozorování	13
2.5. Terén.....	14
2.6. Respondenti	15
2.7. Sebereflexe	16
2.8. Etická rizika	17
3. Teorie.....	19
3.1. Nevidomý člověk.....	19
3.2. Pracovní úkon	19
3.3. Pracovní proces.....	19
3.4. Pomůcky	19
3.5. Sociální kapitál	20
3.6. Tělesnost.....	20
4. Praktická část	21
4.1. Začátky handicapu	21
4.2. Bod zlomu.....	22
4.3. Pohyb a orientace v prostoru	24
4.4. Vykony úkonů a pomůcky	30
4.5. Vnímání těla a smysly	33
4.6. Sociální kapitál, stigma a organizace	36
5. Audiovizuální příloha	42
5.1. Technika a metoda.....	43
5.2. Děj	44
6. Závěr.....	46
7. Zdroje:.....	48

Úvod

Většina z nás si nedovede představit, jaké to je žít každý den ve tmě, ztratit možnost se spoléhat na tak vzácný, a přitom samozřejmý smysl. Zrak je naším nejdůležitějším pomocníkem v orientaci, poznávání, učení i socializaci a zábavě. Spoléháme se na něj do takové míry, že si ani nepřipouštíme možnost jeho trvalé ztráty. Přesto se mezi námi najdou tací, kteří se stejně jako většina z nás narodili s plně vyvinutým zrakem, spoléhali na něj, užívali jeho výhod a najednou o něj přišli. Je pochopitelné i logické, že takový člověk má tendence se uzavřít do sebe a s neochotou dále prožívat své dny. Při představě, že bych například já už nikdy neměla vidět světlo, své blízké, barvy a vůbec vše ostatní, co naše planeta skýtá, zaplavuje mě pocit deprese a úzkosti. I přes to však někteří z nich, po překonání prvotního šoku, odmítají podlehnout těmto pocitům, skončit v péči jiných osob a nemít již nadále vůli a touhu žít. Tedy do jisté míry, plnohodnotným životem, jak pro sebe, tak i pro své okolí.

Abych osvětlila svou pozici a popsala důvody, které mě vedly k volbě tohoto konkrétního tématu uvádím, že jsem již od mala v přímém kontaktu s takto handicapovaným člověkem. Proto jsem byla konfrontována nestandardním fungováním na každodenní bázi, jak rodiny, tak především jejího jednoho člena, a tudíž mého otce. Ten mě po celý můj život fascinoval neobyčejnou zručností a osobní vnitřní silou, díky které dokáže obdivuhodné věci. V průběhu let jsem se seznámila i s dalšími osobami se stejným hendikepem. Jejich cílevědomost a neochota se podvolit vlivům svého hendikepu mě začala čím dál více zajímat.

A právě o těchto jedincích pojednávám ve své diplomové práci. Nejen, že je mi zvolené téma blízké, ale považuji je zároveň za velmi důležité. Především proto, že se ve společnosti vyskytuje, ale mimo odborníky (lékaře, sociální pracovníky, nadace), není natolik diskutované širší veřejností. Tento fakt mě motivoval k tomu, abych se o něj začala zajímat více a mohla tak touto formou přinejmenším přispět k rozšíření zde projednávané tematiky v akademickém okruhu a blíže popsat tento fenomén. Na začátku výzkumu jsem si položila níže uvedené výzkumné otázky, na které jsem se v průběhu výzkumu snažila najít adekvátní odpovědi a rozvést jejich význam v kontextu života nevidomých lidí.

Jak o pracovních úkonech přemýšlí nevidomí?

Jak slepota ovlivňuje společenský i pracovní život?

(Ne)Schopnost orientace v terénu

Metodologie

Časový úsek výzkumu

Dalo by se říct, že „výzkum“ v této skupině dělám již několik let. Jak jsem již zmiňovala, jedním z respondentů je můj vlastní otec, a také s ostatními respondenty jsem se již dříve setkávala. Poznala jsem je a měla více možností je pozorovat a hovořit s nimi. Samozřejmě se tyto chvíle nedají považovat za plnohodnotný, intenzivní výzkum, který jsem prováděla nyní.

Mým původním záměrem bylo dělat výzkum v zimních měsících na přelomu roku 2019/20. Toto období jsem si určila ze dvou důvodů. Prvním z nich byl předpoklad, že většina respondentů mi bude schopna poskytnout více času i prostoru pro výzkum. S každým z nich jsem se chtěla setkat několikrát. Strávit s nimi co nejvíce času a tím mít možnost verifikovat průběžně získávaná data, vyvozovat informace i ze samotného pozorování a zároveň, bych byla schopná natočit co nejvíce použitelných záběrů pro audiovizuální přílohu. Druhým důvodem pro výběr zimních měsíců byl ten fakt, že jsem chtěla ve filmu klást důraz na absenci jasných a zářivých barev, jaké můžeme vidat v ostatních ročních obdobích. Zároveň jsem však nechtěla celý film natáčet primárně v černobílém formátu, proto mi tato roční fáze připadala jako adekvátní alternativa, jak dosáhnout požadovaného efektu. Naneštěstí celým úskalím mého zimního konceptu byl rozhodující faktor, a to počasí. Ačkoli letošní zima nebyla v porovnání s předchozími nijak zvlášť „bílá“ podařilo se mi natočit alespoň pár záběrů z domácího prostředí a vinohradu. Celkový výzkum jsem se ze svých časových důvodů rozhodla provádět v průběhu letního semestru roku 2020. Bohužel se mi ani tento záměr nepodařilo naplnit, a to v důsledku korona-virové krize, která nás uvrhla do bezpečí domácího prostředí se zákazem potkávání se.

Následkem toho mi odpadly domluvené rozhovory a návštěvy u všech respondentů a ani po rozvolnění pravidel se má situace týkající se výzkumu nezlepšila. Jelikož jsou mí respondenti většinou starší osoby nebo trpí zdravotními potížemi a nebyli dlouhou dobu ochotni se se mnou setkat a provést alespoň rozhovor. Někteří se mnou dokonce přestali komunikovat nadobro. Nakonec se mi podařilo některé respondenty vyzpovídat minimálně jednou, a to během června s následnými návštěvami a doplňujícími rozhovory ještě v červenci. Pozitivem na této situaci je ironicky právě to, že jsem prováděla nakonec výzkum v letních měsících. Bylo to proto, že respondenti tráví více času venku, kde vykonávají více pracovních úkonů, než by tomu bylo v zimním období. Tím pádem jsem měla možnost

sledovat je při různorodějších činnostech a snáze pochopit, jak o úkonech musí nevidomí lidé přemýšlet.

Přístup k výzkumu

Ve svém výzkumu jsem si zvolila metody kvalitativního charakteru. Na rozdíl od kvantitativního výzkumu, který předpokládá jistou měřitelnost dat, je kvalitativní přístup důslednější a přikládá důraz na bližší a delší kontakt s terénem. Což je pro můj výzkum ideální, už jen proto, že jsem k psané práci navíc dokumentovala terén i na kameru. Potřebuji tedy dost relevantních záběrů, které budu moci použít. Kvalitativní výzkum je též zaměřen na to, jak jednotlivci nebo skupiny lidí nahlízejí, chápou a interpretují svět (Reichel 2009: 40-41). Zaměřila jsem to na málo početnou skupinu lidí, která se enormně liší od majoritní společnosti právě na základě toho, jak interpretuje svůj okolní svět. Myslím, že je pro mě tento přístup ten pravý a doufám, že i nejvíce přínosný. Chci také zmínit, že v knize Metodologie vědecko-výzkumné činnosti autorky nahlízejí na kvalitativní výzkum z pohledu, který nám říká, že kvalitativní bádání je ve své podstatě procesuálního charakteru. Tím pádem je jeho postup utvářen v průběhu sběru dat (Ivanová, Olecká 2010: 33). To znamená, že výzkumník neví, kam ho průběh jeho vlastního výzkumu zanesou, nakolik se mu podaří otevřít terén a jak jej jeho respondenti přijmou. To samozřejmě ovlivňuje, k jakým závěrům nakonec dojde. Může se tedy lehce stát, že se výzkumníkovi nepodaří najít odpovědi na výzkumné otázky, což přímo neznamená neúspěšný výzkum. V takovéto situaci se mu mohou naskytnout k bádání zcela jiné a neočekávané fenomény a témata v daném terénu. Na tuto situaci se nedá dopředu zcela připravit, a proto je důležité vycházet z rozhovorů a pozorování. Hlavně se nesnažit výzkum stáčet k našim pomyslným a předem určeným hypotézám. Proto jsem se vždy snažila reagovat na realitu a dále ji interpretovat tak, jak ji popisují mí respondenti. Nakonec i v mém výzkumu vyvstaly na povrch nová témata k rozpracování a jejich důležitost pro samotné respondenty mě donutila zahrnout je do této práce.

Jelikož se můj výzkum týká skupiny lidí, kterým se v průběhu života změnilo smyslové vnímání na základě ztráty zraku, je více než mou povinností čerpat data z odborné literatury týkající se antropologie smyslů. Ta se v posledních letech stala hojně zkoumanou kategorií, kterou „můžeme chápat jako součást obecné antropologie“ (Horský 2019: 9). Na toto konto vzniklo množství knih, esejí, článků i dalších prací, pojednávajících o smyslech a smyslovosti v různých formách a tématech. Z těchto prací je jasně zřetelné, že se nejedná

o žádnou nově objevenou disciplínu. O smyslech uvažovali už dávní myslitelé, jako například Aristoteles, který o nich uvažuje ve spojení s lidskou (i zvířecí) duší, přičemž přičítá nejdůležitější úlohu hmatu (Halbich 2019: 154) nebo Platon. Úvahy i poznatky zde zmíněných i dalších filosofů, antropologů a vědců tak dávají základ pro nové a systematictější zkoumání. Je důležité neopomenout ten fakt, že „smyslová antropologie znamená nové promýšlení antropologie spíše poučené teoriemi smyslového vnímání než subdisciplínu výlučně a empiricky se zabývající smysly“ (Pink 2010: 331 in Halbich 2019: 185-186). Proto i já zde budu čerpat nejen z antropologické literatury, ale z části také z medicínské, sociologické a pedagogické literatury.

Rozhovory

S kvalitativním výzkumem jsou úzce spojeny hloubkové rozhovory se zaměřením na pravdivost výpovědi. Ta se dá ve výzkumu jednoduše ověřit tázáním se na stejné otázky po delší časové prodlevě a porovnávat mezi sebou získané odpovědi. V mém případě jsem si nemohla dopřát porovnávat výpovědi v delším časovém úseku z důvodů, které popisuji výše. Zároveň si však nemyslím, že by se výpovědi jednotlivých respondentů v průběhu času výrazně lišily svým obsahem. Vede mě k tomu fakt, že jsem byla s respondenty v kontaktu již před výzkumem a jejich příběhy a historky obsahově těsně souvisely i s obsahem nynějších výpovědí při výzkumu.

Rozhovory jsem vedla polostrukturovanou formou, kdy jsem si předem připravila otázky týkající se přímo toho, co budu chtít hlouběji zkoumat. Na tyto otázky jsem se ptala každého respondenta, abych tak lépe porovнала konkrétní odpovědi mezi jednotlivými informanty a sledovala způsob, do jaké míry a jakým způsobem se od sebe navzájem liší. Z následných podobností nebo odlišností jsem vyvodila adekvátní závěry a odpovědi na hlavní otázky výzkumu. Výpovědi získané z polostrukturovaných rozhovorů jsem doplnila o informace získané z neformálních rozhovorů. Ty se také zabývaly tématikou výzkumu a pomohly mi zkoumané téma přiblížit do hloubky z pohledu konkrétního respondenta. K zaznamenávání rozhovorů jsem jako doplňující metodu použila zaznamenávání samotného zvuku na rekordér, což se mi osvědčilo při výzkumu k mé bakalářské práci. Jako hlavní metodu jsem využila zaznamenávání zvuku spolu s obrazem, protože jsem v průběhu studia přešla ze sociální na vizuální antropologii (více v kapitole Audiovizuální příloha).

S každým respondentem jsem prováděla rozhovor zvlášť a za každým z nich jsem individuálně dojížděla. Nechtěla jsem je vystavovat neznámému prostředí, a všem rizikům z toho plynoucím. Respondent by se v takovémto prostředí nemusel cítit dobře a celý výzkum by se tím jen zkomplikoval.

První část polostrukturovaného rozhovoru jsem zaměřila na jejich život těsně po úrazu, nebo nemoci. Hovořit o tomto období pro ně bylo dost osobní a u některých respondentů jsem zaznamenala, že je jim toto téma nepříjemné. V další části rozhovoru jsem kladla otázky týkající se konkrétních činností, kterým se věnují, nebo věnovali. Hlavně, co bylo prvotním impulsem a motivací se určitou činností zabývat, překonávat strach a další překážky. V neposlední řadě jsem se zaměřila na to, jak a jestli vůbec využívají jim poskytované pomůcky, a na to, jak jsou spokojeni se svým sociálním kapitálem. Závěrečnou část rozhovorů jsem věnovala organizacím (TyfloCentrum, Světluška, Bílá pastelka), přesněji, jak je respondenti vnímají a jaký názor mají na jejich činnost v přímém propojení s daným respondentem.

Pozorování

Mimo rozhovory jsem použila metodu pozorování. Tu jsem prováděla ve většině případů souběžně s natáčením materiálu k audiovizuální příloze (viz kapitola Audiovizuální příloha). Ve svém výzkumu jsem použila i informace získané z dřívějšího i nynějšího zúčastněného pozorování. Protože jsem se dlouhodobě podílela na aktivitách, kterým se věnují mí respondenti spolu s jedním z nich. Do jisté míry tedy vím, co určitá aktivita nebo činnost obnáší k jejímu plnému provedení a při pozorování nevidomého vidím i ta úskalí, kdy se musí víc soustředit, aby úkon provedl v celém jeho rozsahu.

V závislosti na uvedeném termínu „zúčastněné pozorování“, chci zdůraznit jeho přesah, kterého si povšiml Laplantine, který jej dále rozvádí a vytváří jeho celistvější podobu v termínu „zúčastněné smyslové pozorování“. Dle jeho zkoumání je každé zúčastněné pozorování vždy i smyslové, protože výzkumník své respondenty nejen pozoruje, ale také s nimi vede dialogy, poslouchá je, přichází s nimi i do tělesného kontaktu (například potřesením rukou, objetím), a proto své respondenty i celý výzkum vnímá všemi svými smysly (Laplantine 2015: VIII in Halbich 2019: 176-177). S tímto termínem se i já ve svém výzkumu ztotožňuji, už jen z toho důvodu, že jakýkoliv osobní kontakt s nevidomým

člověkem začíná spolu s oslovením, také dotykem a celkově je komunikace a trávení času s takto postiženým člověkem podmiňováno a doprovázeno častými doteky.

Uvědomuji si, že jsem své pozorování, ať už jen zúčastněné nebo smyslově zúčastněné, nemohla vykonávat na stejné úrovni se svými respondenty. Chybí mi zkušenost se ztrátou zraku, které je v tomto výzkumu naprosto zásadní. Vnímání nevidomého člověka nelze napodobit využitím pomůcek k navození pocitu ztráty zraku (přiléhavé brýle nepropouštějící světlo), které se dají využít ke krátkodobému zaslepení. Nedokážou simulovat dlouhodobý charakter tohoto postižení, a to, jak postižení mění jejich zažité návyky v každodenních úkonech.

Terén

Do jisté míry mám značnou část terénu prozkoumanou díky celoživotnímu pozorování a soužití s nevidomým člověkem. Víím, jak se k těmto lidem chovat a jak k nim přistupovat. To mi pomohlo s otevřenějším a upřímnějším přijetím u těch respondentů, které znám již delší dobu a zároveň mi tento přístup usnadnil prvotní kontaktování těch respondentů, se kterými jsem se dosud neznala. Můj předpoklad, že se mi během výzkumu okruh informantů ještě rozšíří o další nevidomé, kteří se budou se svými zkušenostmi a příběhem podělit se mnou, jako výzkumníkem, byl sice správný, ale následkem výše zmíněné korona-virové krize se s omluvou od výzkumu distancovali. Nyní se tedy okruh dotazovaných snížil na tři osoby. Přes snahu z mé strany i ze strany stávajících respondentů, se mi v tak krátkém čase nepodařilo zkontaktovat žádné další respondenty, aby se zvýšil jejich počet a diverzita. A to například genderová, nebo založená na zkušenostech a metodách potřebných k vykonávání pracovních úkonů. Věřím, že i s tímto počtem respondentů se mi podařilo získat potřebné informace k napsání relevantní práce.

S pojmem terén se váže i otázka lokality, ve které jsem prováděla výzkum. Podle Stöckelové a Abu Ghoshe by, v dnešní době, pojem „terén“ neměl být brán pouze lokálně, (jako určitá teritoriálně vymezená jednotka, v jejichž hranicích zkoumáme daný kulturní či sociální fenomén) nýbrž by tento pojem měl být brán ve smyslu pole našeho tázání a zkoumání (Stöckelová, Abu Ghosh 2013: 13-16). Jejich poznatky vycházejí z knihy *Anthropological Locations: Boundaries and Grounds of a Fields Science* od A. Gupty a J. Fergusona. Vnímat pojem terén v protikladu s tímto tvrzením, by bylo v mém výzkumu nejspíše kontraproduktivní a domnívám se, že bych nebyla schopna najít, kontaktovat

a následně i provést výzkum s respondenty obývající jednu užší lokalitu. Například území jednoho města. Momentálně jsou mí respondenti z různých vesnic situovaných v Jihomoravském kraji, které jsou od sebe vzájemně více, či méně vzdáleny.

Respondenti

Hlavními kritérii při výběru respondentů byly:

- závažnost jejich handicapu
- období života, ve kterém k němu přišli
- a to, zda se i přes svá postižení i nadále věnují pracovním úkonům, či dalším aktivním činnostem.

Koncept celé práce je striktně postaven na respondentech, kteří o svůj zrak přišli až během života, například kvůli úrazu nebo nemoci. Narodili jako zdraví a vidící jedinci. Bylo pro ně náročnější „přeúčit“ své chování, zvyky, a hlavně se s postižením „vyrovnat“ a snažit se jej do určité míry překonat vlastní vůlí. Druhým a důležitým kritériem je forma jejich postižení. Ve své práci se zaměřuji na ty nevidomé, kteří trpí nejtěžší formou, a to naprostou slepotou. Nemyslím tím tedy lidi, kteří mají omezené vidění (částečné zrakové vady, rozmazané vidění nebo trpí slepotou na jedno oko). To, že se jedná jen o nevidomé s úplnou ztrátou zraku v průběhu života, mi zúžilo už tak úzkou skupinu respondentů na několik málo osob. Na pohlaví při výběru respondentů jsem nekladla žádný důraz, momentální situace je taková, že se výzkumu zúčastnili jen muži, ale jak jsem psala výše, nepodařilo se mi rozšířit počet respondentů, a tudíž se jejich okruh zúžil jen na tři nevidomé.

Alois – 63 let, o zrak přišel ve věku 26 let po úrazu. Aktivně zabýval stolařinou a výrobou nábytku. Následně prošel rekvalifikačním masérským kurzem a pracoval jako masér v nemocnici. Momentálně se stará o vinohrad a produkuje víno. Před ztrátou zraku pracoval jako stolař.

Marek – 74 let, o zrak přišel po úrazu. Zabýval se chovem králíků, nyní se stará o sad meruňkových stromů a menší vinohrad. Před ztrátou zraku pracoval jako stolař.

Jakub – 48 let. Zabývá se výrobou nudlí do polévky, věnoval se organizaci humanitárních akcí a přednášek. Také aktivně hraje v kapele na bicí a kytaru. Před ztrátou zraku pracoval jako detektiv pro hospodářskou kriminálku.

Sebereflexe

Výzkum do jisté míry definuje to, zdali je badatel insider, nebo outsider ve sledovaném společenství. I přes to, že se ve zkoumané komunitě nacházím spíše jako outsider, nebyl pro mě problém navázat kontakt se zkoumanými subjekty, protože pro ně nejsem cizí osoba a už se se mnou setkali dříve. Také pro mě bylo snazší si udržet určitý odstup pro uskutečnění dobré analýzy, což je zpochybňováno u výzkumníků prezentujících se jako insideři zkoumané skupiny (Budilová 2015: 18; srov. Okely 2008: 55-74).

Tím, že je jeden z mých respondentů můj otec, se stává zásadním způsob důkladné a objektivní interpretace, aby nashromážděná data z rozhovorů byla legitimní pro antropologický výzkum. „Legitimizaci jako proces můžeme nejlépe popsat jako „druhoplánovou“ objektivizaci významů. Legitimizace vytváří nové významy, které slouží k integraci významů již utvořených.“ (Berger, Luckmann 1999: 93). Její funkcí je učinit institucionalizované objektivizace objektivními a subjektivně věrohodnými. Tato věrohodnost podle autorů závisí na dvou aspektech: za prvé, že institucionální řád by měl mít shodný význam pro lidi podílející se na jednotlivých institucionalizovaných procesech a za druhé, že život jedince v jednotlivých a po sobě jdoucích fázích musí obsahovat význam jehož prostřednictvím se tento život jako celek jeví subjektivně věrohodným. Takto o legitimizaci mluví Berger s Luckmannem a jak vyplývá z celé citace a následné parafráze, jedná se o objektivizaci významů, které jsou již předem institucionalizovány a věrohodné pro osoby dané společnosti. Data, která se mi podařila nashromáždit během výzkumu, jsou pro každého respondenta naprosto legitimní, neboť jsou součástí jedné společnosti a následně i spadají do jedné úzké skupiny. Tím pádem se tato data dají legitimizovat v rámci celé této práce. Nicméně je nutné k celé práci přistupovat s velkou dávkou zodpovědnosti a co nejvíce se snažit o objektivnost, o které se v práci vyjadřuje například J. Bazin. Ten tvrdí, že danou společnost nelze pozorovat jako celek, ale ve výzkumu vždy pozorujeme konkrétní situaci, které jsme zároveň součástí. Z tohoto pozorování se o situaci dozvídáme to, co jsme zatím nevěděli (Bazin 1996). Doufám tedy, že jsem byla schopna co nejobjektivněji posoudit konkrétní situaci a vyvodit z ní patřičné závěry. Především jsem se snažila přistupovat k výzkumu s větší dávkou sebereflexe, abych se nenechala unést unáhleným úsudkem. Což bylo v některých fázích výzkumu, hlavně těch, kdy jsem zaznamenávala určité úkony na kameru, problematické. Dělo se tak vždy, když jsem pozorovala, buď otce, nebo i jiného respondenta při pracovních úkonech skrze kameru a nemohla mu tedy pomoci určitý úkon

usnadnit a podobně, jelikož by to nejen ovlivnilo celou prováděnou činnost, ale také by tato činnost již nebyla platná pro výzkum stejnou měrou, jako ta, kterou respondent vykoná sám.

Také nesmím opomenout, že každý výzkumník se v průběhu svého výzkumu nachází v kreativním procesu, který v sobě zahrnuje nejen reflexivitu a vlastní styl psaní, ale také to, na jaké výpovědi nebo aspekty výzkumu se zaměří a bude je prohlubovat (Stöckelová, Abu Ghosh 2013: 7). Jinými slovy je každá práce výsledkem výzkumníkova subjektivního přístupu k zadanému tématu, co se týče nejenom výběru respondentů a zkoumaných témat, ale také stylu, jakým je tato práce strukturovaná a jakou formou je napsaná.

V neposlední řadě je třeba zmínit, jak může terén ovlivnit výzkumníka, jelikož je dynamický a proměnlivý. Není pasivním polem, ve kterém si naplánujeme přesně a konkrétně sběr specifických dat. Terén je tvořen našimi vztahy a ovlivňuje zpětně také naše vlastní životy (Švaříček, Šedřová 2014: 113). Zvolený terén, a především respondenti, mě tedy mohou do značné míry ovlivnit. Toto tvrzení je v mém případě platné i z toho hlediska, že svůj terén lokálně neopustím, což je naprosto logické, jelikož se svým otcem a do jisté míry i s dalšími respondenty budu stýkat i nadále. A doufám, že jsem si z tohoto výzkumu, kromě legitimních informací a dobrých záběrů pro tuto práci, odnesla i informace, které budou podněcovat můj další osobní rozvoj.

Etická rizika

Do metodologie také spadá to, jakým způsobem budu já, jakožto výzkumník v daném terénu, pracovat s ohledem na respondenty. Způsob, kterým budu získávat informace a následně je zpracovávat, a i to, jaký bude vztah mezi mnou a respondenty – se vším tímto jsou úzce spjata etická rizika. V každém výzkumu se mohou objevit aspekty znepríjemňující výzkumnou práci. A jsou-li závažnější, musí výzkumník přerušit celý výzkum. Této situaci jsem se chtěla samozřejmě vyvarovat, a to hlavně tím, že všem účastníkům výzkumu objasnila svou vlastní pozici výzkumníka v terénu. Dále jsem všechny respondenty předem seznámila s cílem výzkumu a s otázkami, které jsem chtěla svou prací zodpovědět. Samozřejmě proběhlo také nutné srozumění respondentů s formou, kterou budu získávat informace čili to, že jejich aktivity budou zaznamenány na kameru a k rozhovorům ještě mimo kameru přibude rekordér. S tím se pojí další etické riziko, a to, že žádný z respondentů neuvidí výsledný natočený a sestříhaný materiál, a tudíž se nebude moci adekvátně vyjádřit k tomu, jestli s použitím

vzniklého filmu souhlasí. Toto riziko jsem odstranila za pomoci rodinných příslušníků každého respondenta. Promítla jsem jim výsledný film a nechala je debatovat spolu s nevidomým a popisovat mu záběry. Informanti tak měli možnost získat představu o tom, co je ve filmu znázorněno obrazem, nikoli jen zvukem. i s respondentem a oni určí konečný verdikt. Po tom, co jsem každého respondenta se všemi těmito náležitostmi informovala, jsem jejich souhlasem získala „[...] tzv. informovaný souhlas, tedy poučené přitakání zkoumaných prováděnému výzkumu“ (Budilová 2015: 17). Samozřejmostí je také anonymita respondentů, jelikož v práci jsou obsaženy jejich osobní a citlivé informace. Zažádali si o ni sami respondenti na základě obav o ztrátu soukromí a možná i finančních příspěvků. S tím souvisí i konkrétní přístup využitý při natáčení dokumentární přílohy. V té jsem se s touto problematikou vypořádala způsobem, kdy jsme se po domluvě s informanty rozhodli natáčet bez využití záběrů na obličej. Tím pádem vznikl prostor pro častější záběry rukou, což podtrhuje vnímání okolního světa prostřednictvím hmatu.

Uvádím, že jsem se v průběhu výzkumu i při samotném psaní této práce musela řídit zásadami a pravidly Etického kodexu České asociace pro sociální antropologii, tak aby nedošlo k jeho porušení z mé strany.

Teorie

V této kapitole bych ráda uvedla některé pojmy, které v této práci využívám. Každý z nich vysvětluji v kontextu celé práce, aby v průběhu čtení nedocházelo k mylným představám a interpretacím.

Nevidomý člověk

Podle WHO (World Health Organization) se zraková postižení dělí do pěti skupin (Beneš 2019: 42-44). V mém případě jde o to, aby mí respondenti spadali do páté kategorie. Do níž, citováno z knihy Zraková postižení: behaviorální přístupy při edukaci s pomůckami, „se řadí lidé s úplnou slepotou (amaurózou), nebo osoby se zachovaným světlocitem a s chybnou světelnou projekcí“ (Janková 2015, Beneš, Vrabel 2017 in Beneš 2019: 44). Dále jsem si stanovila kritérium, že se v práci budu výhradně zabývat respondenty, kteří o svůj zrak přišli během života například kvůli úrazu nebo nemoci, a podobně. Všichni respondenti jsou dospělé osoby, které ztráta zraku zastihla již před delší dobou, a proto jsou dnes schopni zabývat se různými činnostmi.

Pracovní úkon

Pojem práce zde nebude použit jako synonymum pro zaměstnání, jelikož jsou všichni mí respondenti vedeni v invalidním důchodu, a tudíž nevykonávají žádné zaměstnání. Spíše je tento pojem užit jako jakákoliv fyzická aktivita, vynaložená za účelem zpracovávání různých surovin, výroby předmětů, opravy nefunkčních věcí či obdělávání půdy, práce na počítači a podobně.

Pracovní proces

Soubory určitých úkonů, které musí daný respondent vykonat, aby dosáhl kýženého výsledku. Myslí se tím extrémně detailní postup – krok za krokem, který si handicapovaný musí promyslet a představit si tak, aby vše fungovalo a nedošlo ke zranění a chybám.

Pomůcky

V dnešní době je pro nevidomé poskytována řada speciálních nástrojů pro každodenní pomoc při vykonávání různých úkonů. Jedná se o zvuková zařízení a mluvicí pomůcky, vodící hole či předměty s informacemi znázorněnými prostřednictvím Braillova písma a podobně. Do této práce jsem pomůcky začlenila v závislosti na tom, jak moc jsou v praktickém životě respondentů přínosné, nebo naopak pokud u nich shledávají nějaké nedostatky.

Sociální kapitál

Pojem sociální kapitál zavedl P. Bourdieu, který jej ve své knize popisuje jako souhrn vztahů a kontaktů, kterými daný jedinec ve společnosti disponuje. Do sociálního kapitálu spadá rodina, známí, kamarádi a další vztahy a vazby, které jedinec může využít ke svému prospěchu (Bourdieu 1986: 241-258). Tímto pojmem se chci celkově zaměřit na to, zda se cítí být spokojeni jako součást určité komunity – rodiny, známých a kamarádů nebo celé obce. Tedy na to, zda jsou spokojeni s obsahem svého sociálního kapitálu. Dále se chci zaměřit na organizace a nadační fondy, které pro nevidomé organizují různé akce a schůzky se zaměřením na sport, kulturu, umění a vzdělávání. Zde se chci zajímat o to, zda je mí respondenti využívají, či nikoli a proč tomu tak je.

Tělesnost

Pro objasnění tohoto pojmu a jeho využití v této práci jsem sáhla po knize Tělesné postižení jako fenomén i životní realita, jejím autorem je Libor Novosad a k jeho definování hojně využívá citací z řad dalších vědců. Zásadním bodem v definici tohoto pojmu je podmíněnost protějšku a tělesnosti, o kterém uvádí Grebeníčková: „Tělo druhého je vzato jako protějšek, díky němuž je má tělesnost teprve řádně pocíťována“ (Grebeníčková 1997 in Novosad 2011: 32). Svou tělesnost tedy vnímáme až v kontrastu s „druhým“, zároveň je však tělesnost něčím, co nás spojuje s okolím a přesahuje nás. Merleau-Ponty k tomu píše: „[...] věci jsou prodloužením mého těla a moje tělo je prodloužením světa, jeho prostřednictvím mne svět obklopuje.“ (Merleau-Ponty 1998 in Novosad 2011: 32). Díky tomuto přesahu a kontaktu s okolím jsme schopni chápat vlastní tělo a tělesnost, které nám zprostředkovává vjemy a my jsme skrze naše tělo schopni předvádět myšlenky v činy.

Praktická část

Začátky handicapu

Příčiny, na jejichž základě respondenti přišli o zrak se různí, jedná se však buď o úraz, nemoc nebo kombinaci obou těchto příčin. Nicméně výsledek byl u všech stejný. U všech respondentů došlo ke ztrátě zraku mezi dvaceti až třiceti lety a tato změna nepřišla ze dne na den. Respondenti popisují eskalaci jejich stavu až do úplné slepoty a všichni se shodují na tom, že to pro ně bylo jak fyzicky, tak i psychicky nejnáročnější období jejich života.

Pan Alois se s prvními náznaky začal potýkat ve věku jednadvaceti let, kdy mu byl diagnostikován zelený zákal (glaukom) a kvůli tehdejším medicínským podmínkám mu bylo odebráno zasažené levé oko. Byl tedy ochuzen o různé aspekty vidění, jako například rozeznávání vzdáleností, periferní vidění do určitých úhlů a stran, ale jak on sám popisuje:

„Bylo to taky takový špatný, že člověk neviděl do určitých stran, do určitých úhlů, ale dalo se s tím ještě žít a dalo se s tím jako i chodit na muziky, jezdit autem nebo na motorce a na kole a všechno a žít jako plně, jako člověk vidící.“

Po pěti letech, od odebrání levého oka se mu však stal úraz na druhém oku a následkem prasklé sítnice podstoupil množství operací a doufal v záchranu svého vidění. Nicméně i přes veškerou snahu doktorů nakonec přestal vidět úplně. Podobným osudem si prošel i pan Marek, kterého v mládí jeho kamarád zasáhl do levého oka sněhovou koulí a následkem tohoto incidentu se funkce oka vytrácely a po několika letech přestal vidět na jedno oko. Později však ještě utrpěl pracovní úraz, při kterém jej do druhého oka zasáhla střepina z pantu a vznikl v něm zánět. I přes absolvování operací se toto oko nepodařilo zachránit a pan Marek je od té doby zcela nevidomý.

U mého třetího respondenta plně nese vinu za ztrátu zraku nemoc. Panu Jakubovi lékaři diagnostikovali cukrovku (diabetes) a byl seznámen s častou komplikací této nemoci, a tou je ztráta zraku (diabetická retinopatie). Tato komplikace je obávaným následkem jak u prvního, tak i u druhého typu cukrovky (Beneš 2019: 62). On sám i lékařské okolí se ho snažilo aspoň psychicky připravit na tuto možnou situaci. Jak on sám uvádí:

„[...] člověk s tou myšlenkou počítal, ale furt si to nepřipouští, ale až to nastalo, tak to byl takovej osobní šok.“

Tudíž se ve svých sedmadvaceti letech stal nevidomým a musel se začít učit novým způsobům života.

Všichni mí respondenti se shodují v názoru, že prvotní chvíle byly nejhorší, cituji: „bylo to hrozný“ a trvalo jim zhruba celý rok se s tímto postižením vyrovnat, nikoli však plně smířit. Neschopnost smířit se s novým stavem může být zapříčiněno tím, co popisuje Murphy ze své vlastní zkušenosti. Sám prodělal velkou životní změnu a jak on sám píše, ztratil mnohem více než jen schopnost používat své nohy, přišel taky o část svého já, musel změnit své představy o sobě a celkově nastaly změny v základních podmínkách jeho existence (Murphy 2001: 77). Stejně tak u nevidomých nejde jen o ztrátu zraku a jak dále popisuje Murphy: „Postižení pro nás není pouhou fyzickou záležitostí; je to naše ontologie, stav našeho bytí ve světě.“ (Murphy 2001: 79).

Je tedy jasné, že jsou nevidomí v neustálé konfrontaci se svým postižením, které jim tak, či onak zneprůjemňuje jejich život, a smířit se s takovýmto stavem může být zcela nemožné.

Jak jsem již zmiňovala všichni respondenti si prošli obdobím, kdy se museli se svým handicapem sžívat a učit se novým věcem, aby si byli schopni znovu obstarat základní dovednosti potřebné ke každodennímu životu. U každého to však probíhalo jiným způsobem. Pan Marek byl ochoten se začít učit až po roce od ztráty. Důvodem bylo, že se styděl ukázat se veřejnosti a obával se reakcí sousedů, potažmo lidí z jeho města.

Bod zlomu

„[...] tvořit, jednat, přemýšlet znamená překonávat přírodu, překonávat to, co je dáno od přírody (původní, primární přírodou). K zvláštnostem člověka patří, že mu lidskost nebyla vrozena, [...] že však přece své bytí chápe jako úkol.“ (Kučerová 1996 in Novosad 2011: 19)

Novosad dále tuto myšlenku rozvádí a poukazuje na to, že člověk překonává břemeno daného a mění se svou vlastní činností. Přičemž zdokonaluje a spojuje své úsilí s ostatními a tímto procesem vytváří druhou přírodu, svět věcí, ve kterém poznává sebe samého a zároveň je tímto procesem polidštěván okolní svět (Novosad 2011: 19-20). Dalo by se tedy říct, že je v lidské přirozenosti konat, jednat a přetvářet myšlenky ve skutky za pomoci vlastní píce. Do jisté míry to potvrzují data z mého výzkumu, kdy se respondenti i přes nesnadnou překážku snaží vykonávat různé činnosti, které je naplňují určitým uspokojením a dodávají jim pocit

sebevědomí a toho, že jsou pro své okolí do jisté míry potřební. Z výpovědí opět vyplývá jistá koherence, protože všichni respondenti uvedli, že byli i před ztrátou zraku pracovití lidé, tudíž by se dalo očekávat, že v jistých činnostech budou pokračovat i po jeho ztrátě. Po prvotním otřesení a šoku u každého tedy nastal bod zlomu, kdy už nevydrželi setrvávat v nečinnosti. Přispěl k tomu také ten fakt, že se nechtěli stát přítěží pro své okolí, a to zapůsobilo na jejich psychiku natolik, aby se takříkajíc, zvedli ze židle. Neznamená to však, že by do této chvíle nebyli schopni žádné aktivity. Respondenti před bodem zlomu dokázali uskutečňovat určité činnosti spojené s každodenním cyklem, ostatním činnostem se kvůli respektu ze svého handicapu vyhýbali. Podle jejich slov je do té doby nenapadlo, že by byli schopni opět se zabývat takovou (stolařina, zedničina, zahradničení, chov zvířat) činností.

U dvou respondentů vyvstalo znovuobjevení vlastních možností a dovedností díky náhodě, která je později přesvědčila, že i když jsou nevidomí, nebrání jim tento handicap při činnostech, kterým se buď věnovali, nebo je znali z let minulých. Pan Marek vypověděl, že u něj tento moment nastal, když mu jeho kamarád daroval samici králíka. Pan Marek se jí ujal a po měsíci se této králičici narodilo dvanáct mláďat. S chovem králíků již měl určité zkušenosti, a tak se tomu začal věnovat aktivněji. Také se začal více věnovat dalším činnostem spojených s chodem domácnosti (zatápění v kamnech, umývání nádobí apod.) a dále tak rozvíjel své možnosti. Příběh pana Aloise je obdobný, u něj tento moment nastal po několika letech od ztráty. Po této době byl frustrovaný svou nečinností a přemýšlel nad svými možnostmi. K vyřešení této otázky mu dopomohla náhoda a okolnost, že jeho rodiče byli již v pokročilém věku a ze zvyku ho poslali vykonat přání zákazníka. Svůj bod zlomu komentuje:

„Takže sem seděl u rodičů, přišel chatař a řekl: Pane mistře, nemůžete mně uříznout na cinguli desku? A otec řekl: kluku běž. Tak já sem to vzal, pustil sem mašinu, uřízl a zjistil sem, že to de, protože sem to předtým uměl. No a říkám si, no nic, tak začnu dělat stolařinu.“

Pan Jakub se k otázce, jak naloží se svým časem, tak aby jej využil, postavil jiným způsobem. Rozhodl se zaměřit na okolí a podle jeho slov poslouchat, kde, co chybí a kde je co potřeba. Takto se dozvěděl o rodině, která potřebovala pro své dítě inkubátor, který však nebyl. Proto se pan Jakub rozhodl uspořádat akci se sbírkou a napomoci tak k jeho zakoupení. Zjistil, že tohle je trasa, po které se může vydat a následně se po dobu několika let věnoval organizaci podobných humanitárních akcí.

Respondenty k vykonávání různých činností vedl také odpor ke svému postižení v tom smyslu, že nechtěli uznat svou neschopnost jen na základě nově změněných fyzických

predispozic. Chtěli být více soběstační a dokázat svému okolí a také sami sobě, že i přes ztrátu zraku mohou být užiteční a rozvíjet své možnosti prostřednictvím nějaké práce. Podobně to popisuje i Murphy, který se návratem ke své akademické činnosti snažil dokázat, že uvnitř jeho poškozeného těla, je pořád ten stejný člověk, kterého jeho okolí znalo před postižením (Murphy 2001: 71).

Pohyb a orientace v prostoru

Co se lidského druhu týká, dalo by se říct, že pohyb a zrak jdou spolu ruku v ruce. Svým zrakem se spoléháme na pohyb v prostoru, odhadujeme vzdálenosti a lépe se dokážeme vyhnout překážkám nebo nečekanému nebezpečí. Zrakem se necháváme vést k našemu cíli cesty. Pohyb je úzce spjat také s motorickými dovednostmi, které byly tříbeny v průběhu celé existence našeho druhu. A je tedy zcela logické, že „lidé s lepšími motorickými schopnostmi měli větší šance na přežití a na život [...]“ (Novosad 2011: 37). V dnešní době, kdy je lidská existence relativně více v bezpečí, díky právním, zákonům, bezpečnostním složkám a opatřením, toto neplatí do takové míry, jako v dobách našich dávných předků. Ztrátou jednoho z nejvyužívanějších smyslů se danému jedinci uzavírají jemu důvěrně známé způsoby orientace a vykonávání úkonů. Je tedy oslaben svým postižením a není schopen naprosté soběstačnosti.

Mí respondenti prošli zásadní změnou, která jim nabořovala dosavadní fungování. Pro každého z nich bylo nezbytné, aby si osvojil nové dovednosti, kterými by nahradil ty staré, ale jejich základní funkce zůstala stejná. Po prvotním šoku ze ztráty zraku je čekalo učení se pohybu v terénu za pomoci slepecké hole a jak se v terénu orientovat. Opět tato fáze u každého respondenta probíhala jiným způsobem a v jiném časovém rozpětí. Například pan Alois vypověděl, že se zúčastnil čtrnáctidenního kursu s holí, zatímco za panem Markem dojížděli instruktoři do domu a učili jej v jemu známějším prostředí, tedy v místě bydliště. Vždy jednou za dva týdny k němu přijela instruktorka a hodinu jej učila samostatné chůzi, takto to trvalo dva roky, poté byl pan Marek schopen pohybovat se po svém městě samostatně. Samotný postup učení pak byl srovnatelný. Nejprve se s holí museli naučit zacházet (to znamenalo naučit se ty správné pohyby), jak nalézt záchytný bod neboli vodící linii, podle které se budou nadále orientovat a pohybovat. Vodící linií se může stát zeď, plot, obrubník, zkratka cokoliv, podle čeho se dá pohybovat konkrétním směrem. Pokud jedna vodící linie skončí (roh domu, přechod) jsou nevidomí nuceni hledat v okolí nadcházející

linii, nebo překonat volný prostor za pomoci hole v nejhorším případě spoléhat na pomoc druhých lidí v blízkosti. Ve volném prostoru se nevidomí také spoléhají na hůl, díky které kontrolují bezprostřední oblast před nimi, do které se vydávají a snaží se tak odhalit různé překážky v terénu. Pohyb otevřeným prostorem je tedy mnohonásobně náročnější na soustředění se a také hrozí větší nebezpečí ztráty konkrétního směru, kterým se chce nevidomý ubírat. Přecházení silnice z jedné strany na druhou je obzvláště nebezpečný úkol, nejde jen o to jít správným směrem, ale také vyzorovat situaci příhodnou k přechodu a spoléhat se do jisté míry na okolí a řidiče, že budou respektovat přecházejícího nevidomého. Pan Alois vyprávěl o přecházení silnice takto:

„Když de ve městě člověk a chce přecházet, zastaví se, teď musí natáhnout uši doleva, doprava, poslechnout, že nic nejede, natáhnout před sebe tu hůlku, počkat tři vteřiny, jo, a když nic nejede může přejít.“

Tato aktivita je o to více stresová proto, že doprava se za posledních několik desetiletí výrazně zrychlila a zároveň díky technologickému posunu se dopravní prostředky (jízdním kolem počínaje a vlakem konče), staly mnohem tiššími, než tomu bylo v době, kdy respondenti přišli o zrak.

„Před tím dvacet lety, třiceti, když jezdili starý šaliny, tak to víc bouchaly ty dveře, škrčelo to, mlátilo to... jo, tak to pro mě bylo jednodušší, protože sem ju slyšel už z dálky, že přijíždí. Dneska stojím na refýži a kolikrát ju ani neslyším, až když se otevrou dveře, a když se ty dveře neotevrou, tak ani nevím, že tam přijela. Je to tak tichý, auta taky. Dříve ty auta víc, jako byly slyšet, a dneska, když třeba přecházím, tak se víc bojím a musím být víc ve střehu, protože ty auta jsou tak potichý. Anebo kolo, normálně kolaři. To je úplně nejhorší, protože ty kola jedou tak potichu, jo. Dříve jelo kolo a ten cvrček tam cvrlikal furt, tak to byla taková známka, že jede někdo na kole. No a teďka je to tak tichý, že doopravdy se musí člověk víc soustředit a víc se bojí. Je to všechno rychlejší“ (pan Alois).

Samostatně se pohybovat terénem je zatíženo několika dalšími faktory. V první řadě je nutné rozdělit okolí na známe a neznámé. Každý z mých respondentů se dokáže bez závažnějších problémů pohybovat ve svém domě, v jeho bezprostřední blízkosti a ostatních přilehlých objektech, jako je garáž, sklep, dílna, zahrada a podobně. V tomto ohledu záleží na tom, jestli nevidomý obývá stejný dům, ve kterém žil i před postižením, nebo zda ve svém sávacím domě začal bydlet již jako postižený člověk. Dva z dotazovaných respondentů po ztrátě zraku neopustili jejich dosavadní bydliště a ve stejné budově tedy žijí do dnes. U pana

Marka je také důležité, že si nynější dům stavěl svépomocí ještě v době, kdy tedy viděl alespoň na jedno oko. Díky tomu je nyní schopen přesně si vybavit, jak je dům postaven, kde jsou určité překážky a dokáže se tak neohroženě pohybovat všemi zákoutími domu. Pan Jakub také obývá stejný dům, který mu sloužil jako obydlí již před ztrátou, ale nestavěl si ho sám. Díky paměti a obrazotvornosti si dokáže dům projektovat ve své hlavě tak, že je schopen v něm naprosto bez problémů fungovat. Na otázku, jestli si musel svůj dům, jakkoliv upravovat po ztrátě zraku, aby mu byl více zpřístupněn odpověděl:

„Ne, tento dům jsem si nemusel přizpůsobovat, akorát jsem si musel přizpůsobit ty způsoby toho, jak co dělat, hlavně jsem si musel začít dávat věci na stejný místo a tak.“

Na druhou stranu třetí respondent pan Alois se do svého stávajícího domu nastěhoval až po ztrátě zraku. Musel si tedy zvykat na nové prostředí. Jelikož dům koupil jako novostavbu, rozhodl se, a z části byl donucen finanční situací, si v domě veškeré další práce provádět sám, nebo za pomoci manželky a kamarádů. To mu také více přiblížilo to, jak je dům postavený, jeho rozměry a podobně. Co se tedy známého prostoru týče, je rozhodující, zda se v něm nevidomí pohybovali již před ztrátou, nebo až po ztrátě. Také bych zde chtěla dodat, že záleží i na celkové době strávené v jednom prostředí. A jelikož se pan Alois pohybuje v jednom domě už více jak patnáct let, není pro něj problém orientovat se v tomto prostoru sám.

Neznámé prostředí je značně náročnější na orientaci ať už se jedná o uzavřený objekt (dům, obchod, nemocnice) nebo volné prostranství, ve kterém se respondent nachází buď velmi zřídka, nebo je v takovémto prostředí poprvé. Nevidomí se zde spoléhají buď na pomoc od rodinných příslušníků, nebo na pomůcky (slepeckou hůl). Pan Alois o pohybu v méně známém prostoru mluví takto:

„No musím si v hlavě ten prostor promyslet, žejo. Řekněme, je pravda, když to prostředí neznám úplně, tak je to špatný, ale když mně ho někdo řekne, že ... já nevím... vyndu z domu udělám vlevo v bok, je tam chodník, do půlky je chodník, pak je šterk, pak sou stromečky, pak je další chodník, dám se doprava, pak je chodník, kterej je křivej, takže musím jít kolem vobrubníku, musím dát hůlku ne do pravé ruky, ale do levé ruky, abych měl vodící linku, jo... pak přendu jednu ulicu, druhou ulicu, pak musím přejít přes přechod, no a su na autobusové zastávce. Na autobusové zastávce, to se musím zeptat šoféra, nebo se zeptám nějakýho občana, kterej tam stojí, že, abych věděl, do čeho nastupuji a už jedu do Brna. Když pak autobus zastaví, tak musím zas.... Kolik kroků přibližně jsou ty schody k tomu Tescu.

Takže du, du a furt zkouším tou hůlkou, teď ucítím schody, tak vyndu raz, dva, tři schody a pak vím, podle hluku, podle lidí. Protože ti lidi taky vystupují z toho autobusu a dou tím směrem, třeba od Tesca k nádraží. Takže už aji to člověk cítí, cítím ty lidi, jak dýchají, jak mluví, jak se baví jo... No a když si su jistej, tak du, když si nejsu jistej, tak se musím zastavit, zeptat se.“

Nevidomý člověk je v neznámém prostředí odkázán na prvotní pomoc od jeho okolí tím, že je mu nové prostředí vysvětleno a popsáno tak, aby si ho mohl začít projektovat v hlavě a následně se v něm mohl v rámci možností pohybovat. Je tak kladen důraz na paměť nevidomého, který si hlavně ve svém vlastním zájmu musí zapamatovat jednotlivé body cesty, pokud se chce dostat bez úhony až k jejímu cíli. Zajímavým bodem v tomto citátu je pojem citu, ve smyslu cítit kolem sebe okolní lidi. Vycítit něčí přítomnost připisují respondenti výhradně sluchu, a to i v případě, že se v jejich okolí lidé snaží být co nejtišší. Jak to uvedl pan Marek. To nevidomému může do značné míry pomoci s orientací a nemusí se tedy spoléhat výhradně na slepeckou hůl, nebo pomoc od ostatních. V tomto ohledu však nastává problém, pokud se nevidomý ocitne ve zcela neznámém prostředí úplně sám a bez předešlého popsání daného terénu. V takovéto situaci je nevidomý odkázán přímo a jenom sám na sebe. Využívá tedy slepeckou hůl k nalezení vodící linie a k odkrytí případného nebezpečí v jeho blízkosti. A i v tomto případě může ke své bezpečnosti a kvalitnější orientaci využívat zmíněného citu. Nikoli však ve smyslu vycítění lidí, ale k vycítění překážky ve formě domu, plotu a tak dále. Pan Marek vypověděl o orientaci v prostředí následující:

„Člověk musí být pořád ve střehu, a hlavně sluchově se musíte orientovat, jo. To, když se třeba přibližujete ke zdi jo, tak ten zvuk se vám tak jako zhušťuje, jo. Není to takový okolo vás volný, jak bych to přirovnal... Je to takovej řidkej prostor, jo a pak se to zahustí trochu. A to vás teda upozorní, že jste buďto u zdi, nebo u dveří. No a pokud se přestanete trochu soustředit a zamyslíte se jo, nad něčím, co třeba děláte, no tak se stane, že třeba někam narazíte.“

Zvukové vjemy však nemusí být jenom pomocnou záležitostí v orientaci nevidomého člověka. V některých případech mohou být i na škodu. Pan Jakub a zcela nepochybně i další nevidomí lidé mají zkušenosti s tím, že jim zvukové podněty narušily pohyb v prostoru a celkovou orientaci. Takováto situace může nastat, pokud je nevidomému předkládáno vyšší množství hlasitých vjemů najednou. Pan Jakub uvedl, že pokud se má jako nevidomý orientovat na základě zvuku a kolem něj začnou jezdit nákladní vozy, k tomu se přidá místní rozhlas, a ještě například sekačky na trávu nebo motorové pily, tak to nevidomého člověka

„zahluší“ a v ten moment začíná ztrácet představu o tom, kde se nachází, nebo co se kolem něj vlastně děje. Což je pro pana Jakuba a nepochybně i pro další nevidomé zásadní informace.

Na nevidomého člověka jsou kladeny vysoké nároky na neustálé soustředění se, protože k orientaci musí využívat sluch a hmat, buď přímý, nebo v rámci prodlouženého hmatu zprostředkovaného slepeckou holí. Jak jsem již předesílala, hmat byl nejzákladnějším smyslem v Aristotelově pojetí, podle kterého jsou ostatní smysly jen podpůrné a jejich neexistence nebo nedostatečná rozvinutost neznámá pro jedince ztrátu nebo ohrožení života. Hmatové schopnosti tedy považoval za klíčové faktory nutné k přežití (Aristoteles 1995 in Halbich 2019: 154-155). V návaznosti na toto tvrzení musí nevidomý umět včas reagovat na podněty, které těmito smysly dokáže zaznamenat natolik rychle a přesně, aby se dokázal vyhnout pomyslnému nebezpečí nebo ztrátě orientace.

Murphy se k ekologii prostředí vyjadřuje ve své knize Umlčené tělo a tvrdí, že: „[...] naše fyzické prostředí není interní a neměnnou entitou, ale souborem živoucích, proměnlivých vztahů mezi lidmi a objekty. A každý detail naší architektury, každá veřejná cesta, od chodníků k podzemní dráze, byla navržena pro lidi, kterým slouží nohy.“ (Murphy 2001: 54). Nevidomým lidem sice slouží nohy zcela správně (alespoň mým respondentům), ale městské prostředí je stále značně nebezpečné i pro nevidomé, a to i přes různá pomocná opatření pro postižené, jako jsou semaforey se zvukovými signály, snížené obrubníky u přechodů s reliéfním povrchem nebo různá označení a oznámení vyražená do kovových destiček Braillovým písmem například v městské hromadné dopravě a na jiných veřejných místech.

Nejen že tato pomoc ze strany města a vlády není vždy zcela funkční, častokrát nejsou zvukové signály v semaforech v provozu, nebo je přes hluk a ruch města není správně slyšet. S cedulkami nastává pak jiný problém, a to ten, že pro zcela nevidomé lidi je jejich přesná pozice umístění v dopravním prostředku neznámá, a proto je pro ně snazší zeptat se na konkrétní informace ostatních cestujících. Navíc se k tomu přidávají i další různorodější překážky, které musí nevidomí lidé při cestě městem překonávat (okrasné prvky ve veřejném prostoru, špatně umístěné, nebo žádné zábradlí, sloupy s osvětlením, stojany se zbožím, reklamní cedule apod.). Vidící lidé si takto nešťastně rozmístěných překážek nevšímají, protože se spoléhají na svůj zrak, který je včas upozorní na objekty, které se nacházejí na jejich trase. Nevidomí se však s překážkou střetávají až v jejich bezprostřední blízkosti, buď na délku své slepecké hole a v některých případech i méně. Nevidomí nejen, že myslí na své

bezpečí, ale musí dávat pozor i na své okolí, což jim jejich cestu prostorem ještě více znesnadňuje. Pan Jakub o tom mluví takto:

„Pak sou ty prostorový podmínky, kdy člověk de s tou bílou holí, má vodící linii, někde kolem baráku, kolem zdi. Tak lidi tam maj světlíky třeba ze skel. No a když do toho ťuknu tak se to může rozbít, že. Takže člověk se snaží, aby někomu neublížil, nebo aby neudělal nějakou škodu. Nehledě na to, že před obchodákama někde, třeba květinářství, maj kvítka vystavený venku a člověk, když de, tak to může nějakým způsobem poškodit, protože třeba neví, že to tam je.“

Dalším problémem mohou být opravy a uzavírky, které nevidomého okrádají o jeho vodící linie, nebo o jemu známou trasu. Je tedy nucen pohybovat se méně známým prostředím, což opět vede k vyšší nejistotě a o to větší koncentraci psychických i fyzických sil nevidomého k uskutečnění jakékoliv cesty. I za předpokladu, že se nevidomý vyvaruje všech výše zmíněných překážek a omezení, které mu staví do cesty jak jeho postižení, tak i společnost. Průběh cesty mu může narušit ještě jeden faktor, a to ten lidský. To, jak se okolní lidé chovají k nevidomým je podrobněji popsáno v kapitole Sociální kapitál a stigma, nicméně pro tuto kapitolu je příhodná jedna z výpovědí pana Jakuba, který se setkal na své cestě městem s následující situací:

„Když sem byl ve městě, tak sem se orientoval podle té vizuální paměti. To nebyl problém. Spíš tam byl problém s lidima. Kdy nějaká paní tam stála, měla psa, pes ležel přes celej chodník a paní už z dálky volala jo: „Běžte bokem na silnicu, ať tou holí nezraníte toho psa.“

Pokud si sečteme všechny zde uvedené faktory, překážky a omezení (které definují, jakým způsobem je zcela nevidomý člověk schopen se pohybovat prostorem) není žádným překvapením zjištění, že dva respondenti zanevřeli na samostatný pohyb prostorem a raději se spoléhají na další rodinné příslušníky, kteří je zavedou vždy tam, kam potřebují. Jedná se o dva respondenty, kteří žijí s manželkami, a ty jsou jim dostatečné množství času po ruce, a proto nejsou nuceni orientovat se v jim neznámém prostředí například při cestě do města, na návštěvu nebo kvůli nákupu. Dokážou se samostatně pohybovat ve svém domě a v jeho blízkém okolí, ale tím jejich rádius samostatného pohybu končí.

Vykonávání úkonů a pomůcky

S orientací v prostoru a pohybem celkově je úzce spjata také vykonávání různých úkonů. Nevidomí lidé se při jakékoliv práci nemohou spoléhat na svůj zrak, a proto jsou odkázáni na využívání jiných smyslů. a Hlavně na jiných metodách, jak konkrétní úkon provést, tak aby dosáhly kýženého výsledku a zároveň se nezranili, nebo nenapáchali jiné škody. Stejně jako u pohybu, hraje významnou roli při vykonávání úkonů vizuální paměť a představivost. Respondenti prožili část života jako vidící lidé, chodili do zaměstnání a ve volném čase vykonávali další, jim známé, pracovní úkony. Vzpomínky a schopnost představit si určitou činnost z tohoto období jim napomáhá k jejímu opakovanému výkonu i nyní. Například pan Alois:

„Jako mladej kluk jsem předtým dělal stolařinu a dělal jsem celej život na mašinách, celej život jsem dělal, pomahal rodičům v zemědělství, tak mám furt takovou představu o tom, co jsem dělal. To mně utkvělo v hlavě, jo.“

Postup, jak konkrétní činnost vykonat závisí na schopnostech daného jedince. A jelikož všichni respondenti uvedli, že byli vedeni k pracovitosti už od mládí, neměli po zjištění, že i při svém handicapu mohou vykonávat různé aktivity, problémy s uzpůsobením si dané činnosti tak, aby si usnadnili podmínky k jejímu provedení. Jak zde již zaznělo, důležité pro všechny nevidomé je znalost svého okolí, zejména to, kde se jaká věc nachází. Proto jsou nuceni jak oni, tak i jejich rodinní příslušníci jednotlivým předmětům určit jedno konkrétní místo, aby ho nevidomý mohl najít svépomocí a v krátkém čase. Takto by měli být utříděny například potraviny v lednici, hygienické potřeby v koupelně, nebo ve sprchovém koutu, oblečení nevidomého a také ostatní předměty, které využívá. Příkladem, kdy pro nevidomého byla zásadní znalost toho, kde se, co nachází může být následující výpověď pana Jakuba:

„Když jsem třeba dělal na tý střeše, zase jsem si to musel uzpůsobit tak, že prvně jsem si musel ohmatat to okolí, abych věděl, kde je kraj střechy. Kam až můžu jo, kde je trám, kam můžu šlápnout, kam nemůžu šlápnout.“

Z této výpovědi zcela jednoznačně vyplývá, jak důležité je pro nevidomého člověka vědět, jakým způsobem je situováno jeho okolí a kde přesně se konkrétní věc nachází. V tomto případě by neznalost okolí mohla být fatální a celá práce na střeše by pro pana Jakuba mohla skončit vážným zraněním. Znalost rozmístění náradí, materiálu, přístrojů

a dalších předmětů je důležitá v jakékoliv situaci. Z vlastní zkušenosti mohu potvrdit, že jen nepatrná změna v umístění některého předmětu, může nevidomému ztížit pracovní úkon na dlouhé desítky minut. Během této doby se snaží daný předmět nalézt pomocí hmatu. Přitom pro vidícího člověka by nalezení toho samého předmětu byla otázka několika málo vteřin. Nevidomý je tak vystaven psychické frustraci, což se následným opakováním takovéto situace může podepsat na jeho osobnosti. V rodinách nevidomého tak na toto konto vznikají vážnější i méně vážné roztržky a pře, které mohou zapůsobit na soudržnost rodinných vazeb a vztahů. Murphy popisuje, že: „povaha tohoto dopadu závisí na tom, jak byla rodina soudržná v době před postižením [...]“ (Murphy 2001: 163).

Dalším důležitým bodem před samotným vykonáváním určitého pracovního úkonu je jeho důkladné promyšlení ze strany nevidomého. Takzvaná analýza úkolu, o které se zmiňuje Beneš: „je proces, při kterém je daný úkol analyzován na jednotlivé složky tak, aby tyto jednotlivé části mohly být učeny pomocí řetězení“ (Beneš 2019: 29). V toto případě je však potřeba zaměnit slovo „učeny“ za slovo „provedeny, či vykonány“. Opět zde mohu využít své zkušenosti z dlouhodobého pozorování, kdy vídám svého otce, jak je schopen i několik dní dopředu promýšlet daný úkon z různých úhlů pohledu tak, aby si byl co nejvíce jistý jeho následným správným provedením. Čím více o určitém procesu nevidomý přemýšlí, tím lépe je schopen vyvarovat se případným chybám, dokáže se na úkon lépe připravit a dopředu si zajistit potřebný materiál, náradí a pomůcky (nejen ty slepecké), které bude potřebovat k dokončení práce. To mu do značné míry usnadňuje celou práci a nemusí ji v průběhu přerušovat (například kvůli chybějícím předmětům potřebným k dokončení celého úkonu). Pan Jakub se k přemýšlení nad určitou prací vyjadřuje:

„My, když něco děláme, tak musíme přemýšlet o dvě stě procent navíc, jo. Přemýšlíme, abychom, to zvládli, a hlavně aby se nám něco nestalo. Já u toho sice musím přemýšlet víc, ale je to pro mě zábava a je to pro mě takový psychický rozvolnění, že su někde potřebnej a dělám normální věc.“

Při samotné práci je pak nevidomý nucen provádět každou jednotlivou část úkonu samostatně, jelikož k jejímu splnění využívá nejvíce jeden z kontaktních smyslů – hmat a vynakládá značné úsilí. Celou práci si tedy musí rozvrhnout na dílčí segmenty, které postupně provádí tak, aby v co nejkratším čase dospěl k cíli práce. Fázování úkonů tedy musí být do značné míry systematictější, než by tomu mohlo být u vidícího člověka. Nevidomý si ve svém vlastním zájmu nemůže dovolit přeskakovat jednotlivé segmenty úkonu, protože by mu hrozilo nedodělání celé práce, nebo „ztracení se“ v celkovém postupu. Zde dochází

k onomu řetězení z výše uvedeného citátu, o kterém autor mluví jako o rozčlenění určité dovednosti na co nejmenší jednotky pro snazší učení. V tomto případě opět nutno zaměřit za provedení. Jako příklad uvádí dítě, které se snaží naučit vyčistit zuby. Principem řetězení se musí naučit nejprve odšroubovat víčko od pasty a poté se může vydat k dalšímu kroku (Beneš 2019: 29). Z uvedeného příkladu vyplývá, že pokud by dítě začalo s jiným úkonem, nemuselo by být schopné se dobrat celkovému výsledku. To samé platí i u nevidomých lidí, kteří musí dané úkony provádět vždy v jisté návaznosti, tak aby si byli jisti jeho dokončením.

Metody, za jejichž pomoci respondenti dokážou vykonat pracovní úkon se u každého z nich v určitých aspektech liší. Všichni ale uvedli, že v některých situacích využívají pomoc od svého okolí, jako například pan Marek, který uvedl:

„Na všechno si musíte udělat takový jako, jak se říká forychtunk, takový jako přípravky. Když chcu třeba dělat nějaký dírky, jako určitý. Tak si vezmu nějakou latičku, teď řeknu někomu, aby mě, tady třeba udělal rysku, jo. Vyvrtám si tam díрку, pak další a další. A to je můj takovej jako mustr. A podle toho pak, třeba, vrtám už si sám. Na všechno musím mít různý mírky jo, buďto kousky dřívka, nebo špagátek, jo. A podle toho musím všechno dělat.“

Dodává, že čím je starší tím více potřebuje pomoc okolí, a již není natolik soběstačný jako před několika lety. Každý z nich musí být schopný vykonávat soubor úkonů samostatně v případě, kdy není žádný rodinný příslušník nebo známý (který by mu pomohl), v dosahu. Jedná se především o úkony naplňující základní potřeby jedince čili zajištění přísunu potravy, tekutin, dostatečná hygiena a podobně. Nevidomí se ale snaží vykonávat různé práce samostatně i za přítomnosti pomyslných pomocníků, protože nechtějí být ostatním na obtíž. Tak jako to uvedl pan Jakub, který se naučil vařit si kávu, nebo zapalovat cigaretu sám, aby nemusel s takovýmto úkolem spoléhat na své okolí. O metodách, které využívá k uskutečnění jakéhokoliv úkonu přemýšlí jako o jednoduchých fyzikálních principech, se kterými jsme byli všichni seznámeni již na základní škole. Anebo se jedná o zkušenosti získané při výkonu zaměstnání a z praxe. Tyto principy podle něj musí člověk využívat, aby si uzpůsobil pracovní činnost tak, že ji dokáže vykonat i poslepu. Ze své zkušenosti vypověděl:

„Když jsem chtěl dělat třeba elektriku, tak jsem hledal způsoby, jak vysekat do zdi rovnou díru. V tom mi pomohl primitivní způsob, vzpomněl jsem si na fyziku, jo. Takže abych vysekal rovnou díru, tak jsem si vzal olovnici, no a podle olovnice jsem udělal krásnou rovnou čáru. Když jsem potom chtěl dělat vodorovnou, tak jsem si vzal prkýnko, tak jsem si

vodměřil tu vejšku, kde jsem tu rýhu chtěl dělat. Tam jsem si t'uknul hřebíček a jel jsem po zemi a ta nastavená výška mi udělala rýhu na zdi ve stejné rovině.“

Nevidomí si ke své práci tedy připravují a vyrábějí i za pomoci okolí vlastní pomůcky, se kterými pak mohou pracovat již samostatně. Nejedná se tedy o zakoupené nástroje navržené speciálně pro slepce, jaké lze vidět například na veletrzích pořádaných Tyflo-centrem. Výzkumní pracovníci této společnosti se již po dlouhá léta snaží vymýšlet a dodávat nevidomým různé předměty do domácnosti, pro práci i volný čas. Na otázku, jestli využívají tyto pomůcky jsem dostala odpověď od všech respondentů víceméně shodnou. Uvádějí, že některé využívají nebo využívali, nicméně nejedná se o důležité předměty, které by potřebovali denně, kromě mobilního telefonu s hlasovým softwarem. Ten využívají všichni respondenti na maximum, je to jedno z jejich spojení s okolním světem. Čtečka knih je, která skenuje a následně předčítá nevidomému libovolnou knihu, je také kladně hodnocená. Za její pomoci se nevidomí mohou dále vzdělávat nebo relaxovat. Pro pana Aloise jsou podstatné ještě další dva nástroje, a to skládací slepecký metr, který je jeho pomocníkem v dílně a také hlasový kalkulátor. Ten se mu však rozbil a společnost, která jej nabízela je nadále nevyrábí. Pro něj je to nepříjemná situace, jelikož byl zvyklý na specifický tvar a rozmístění tlačítek. Teď musí početní úkony provádět na mobilním telefonu, který je pro něj uživatelsky méně přívětivý. U ostatních pomůcek uvedli, že ačkoli je dříve využívali více, zjistili, že buď nefungují tak dobře, jak by potřebovali anebo se ukázalo, že se obejdou i bez nich. Jako například pan Jakub, který dříve využíval tzv. „hladinky“, které nevidomým usnadňují nalévání tekutiny do nádoby. Hladinka včas upozorní nevidomého na množství obsahu v nádobě, a tudíž ji nevidomý nemůže přelít. Pan Jakub se však naučil nalévat tekutinu za pomoci sluchu, a přestal je používat. Vypověděl také, že začal využívat jiné smysly i při samotném vaření, kdy opět postupoval na základě fyzikálních zákonů a zároveň pokrm „kontroloval“ nebo „sledoval“ smysly, jako jsou sluch a čich a na základě vůně, nebo různého prskání a syčení byl schopen odhadnout v jaké fázi se pokrm nachází a jak má postupovat dál.

Vnímání těla a smysly

Jak je možné vidět v předešlých kapitolách, využívání ostatních smyslů je pro nevidomého člověka klíčové. Díky tomu se dokáže orientovat prostorem, vnímat své okolí, vyhýbat se překážkám nebo vykonávat různé úkony. K tomu všemu potřebují zapojovat všechny jejich zbývající smysly, jak píše Lenka Martinec Nováková: „Smyslové vnímání je bytostně

multimodální, charakterizované registrací podmětů několika smysly (smyslovými modalitami) naráz“ (Nováková 2019: 81, srov Pink 2015: 28-32). Dále přikládá důležitost tzv. „smyslové integraci“, kterou se myslí proces, při kterém je vyhodnocování informací, získané jedním smyslem ovlivňováno informacemi získanými jiným smyslem (Nováková 2019: 81). Příkladem smyslové integrace nám v této práci může posloužit to, jakým způsobem dokáže nevidomý člověk určit, zda se kolem něj nacházejí druzí lidé. Nespolehá se při tom jen na zvuk chůze nebo hlasů, ale také na čich, který mu zprostředkovává vůni či pach, které nevidomému napomáhají v rozlišení pohlaví okolních osob. To mu napomáhá při správném oslovení dotyčného nebo dotyčné, v případech, kdy se chce zeptat na jakékoliv informace nebo požádat o pomoc. V neposlední řadě se může spoléhat i na hmat, díky kterému na svém těle cítí teplo, linoucí se z určitého bodu a tento smysl mu stejně jako sluch pomáhá určit, v jaké vzdálenosti se od něj ostatní lidé nacházejí.

Nováková dále popisuje, že smyslová integrace musí v každém jedinci projít jistým vývojem a funkčně dozrát. Toto období může u člověka trvat celkem dlouho, patrně až do jeho puberty. Nedá se však říct, že by do nabytí zcela funkční smyslové integrace nedokázal integrovat žádné smyslové vjemy. Podmínkou pro zrání smyslové integrace je nezbytné, aby bylo danému jedinci umožněno přijímat smyslové podněty v jejich obvyklé propojenosti a tím pádem „trénovat a tříbit“ svou smyslovou integritu (Nováková 2019: 89-97). Jestliže všichni respondenti přišli o zrak v době mezi dvaceti až třiceti lety, dalo by se očekávat, že jejich smyslová integrace byla do té doby zcela vyvinutá. To jim umožňuje lépe sjednocovat okolní i vnitřní vjemy i přes následnou ztrátu zraku.

Na otázku, zda se respondentům zlepšilo jejich vnímání ostatními smysly, překvapivě odpověděli každý trochu jinak. Dva z celkového počtu respondentů uvádějí, že se jim podle nich vnímání ostatními smysly zlepšilo nebo vytříbilo. Každý však udává jiné důvody tohoto tvrzení. Pan Marek zastává názor, že se mu vnímání ostatními smysly zlepšilo. Tím, že mu chybí zrak se musí zákonitě více soustředit sluchem a díky svému okolí na svém těle pozoruje změny, které se podle něj této změně muselo přizpůsobit. Oné změny si všimla jeho dlouholetá kadeřnice, které připadá, že se panu Marku zmenšují jeho uši. Pan Marek na základě této informace nabyl dojmu, že:

„se ty uši nějak měníjou, abych líp slyšel, jo. [...] Asi se ten, jako, orgán uší mění tak, jo, že je víc asi zatěžovanej, tak se třeba přizpůsobuje tomu jako, jak asi ten zrak nefunguje, jako, abych líp slyšel, no.“

Podobně jako pan Marek o změně svých smyslů přemýšlí i pan Alois. Ten na podobnou otázku, jestli a jak se mu zlepšily ostatní smysly odpověděl:

„To samo vod sebe, hnedka ne. No vona jiná možnost nebyla, to je, jak kdyby se tam fakt ten mozek nějak přejinačil, že když nebyli oči, tak člověk se začal soustředit těma ušima.“

Z těchto výpovědí vyplývá jistá podobnost, co se reprezentovaného smyslu týče. Oba respondenti vypovídají o změnách ve sluchovém vnímání s tím rozdílem, že jeden respondent přikládá větší význam samotnému smyslovému orgánu, kdežto druhý respondent přemýšlí o stejných změnách, nicméně se podle něj tyto změny udávají přímo v mozku. Sluch je tedy pro tyto respondenty v jistých situacích, jako je orientace a pohyb v prostoru, klíčovým smyslem, jak vyplývá i z výše uvedených kapitol.

Naproti tomu stojí výpověď třetího respondenta, pana Jakuba. Jeho výpověď se od ostatních respondentů liší do té míry, že ani nepředpokládá, že by jeho ostatní smysly prošly jakoukoli změnou. Vypověděl:

„To není o tom, že by ten sluch byl nejsilnější, nebo že by se ty smysly zvýraznily. Akorát, že člověk se ty smysly naučí využívat víc, protože ty smysly využívá každej normální člověk, ale protože člověk, kterej vidí tak je vlastně rušenej vizuálně a tydlety smysly sou jakoby v útlumu, takže se na ně tak nespolehá, jo. Ale člověk kterej nevidí, tak najednou hledá způsob, jak zjistit, co se děje v okolí a tak dále. Musí teda využívat to, co mu zbývá.“

Odlišnosti ve výpovědích si vysvětlují následovně. Respondentům v době jejich ztráty i po ní nebyly podány informace týkající se výhradně smyslového vnímání nebo jim byly podány informace odlišné a následkem toho jsou odlišné i výpovědi jednotlivých respondentů.

Na otázku, jak vnímají své tělo a tělesnost nebyl ani jeden z nich schopen přímo odpovědět. Nevěděli, jak tuto otázku uchopit a co se pod ní ve skutečnosti skrývá. Poté, co jsem se na toto téma delší chvíli bavili, více jej pochopili a odpovědi byly opět podobného rázu. Respondenti se snaží svou vlastní činností překonávat omezené možnosti svého těla tím, že jsou v neustále konfrontaci mezi danými možnostmi jejich poškozeného těla a úsilím dokázat překonat nepříjemné situace a tato omezení, aby uvědomili své okolí o tom, že jsou stále schopnými a přínosnými jedinci ve společnosti (srov. Novosad 2011: 65-66). Uvedli

také, že na své tělo musí být více opatrní, jsou totiž závislí na zbývajících smyslech a nemohou si dovolit o jakýkoliv další smysl přijít. Jeden z respondentů mi odpověděl takto:

„My to neděláme proto, aby sme dělali, jak se říká psí kusy a pak někdo slítnul, nebo něco se stalo. Právě naopak, jo. My se snažíme to udělat a dokázat tak, že to prostě jde. [...] Úrazy se stávají běžně, už sem těch úrazů taky pár měl, jo. [...] A člověk, když bude mít strach, tak ničeho nedosáhne.“

Jejich těla, potažmo zbylé smysly jim slouží nejen jako nástroj v orientaci a při výkonu činností, ale také jako spojení s okolím a jako štít před překážkami, jelikož nevidomí jsou neustále v konfrontaci s různými objekty a překážkami. Musí tedy umět se svým tělem náležitě pracovat tak, aby byli schopni plnit své cíle. „Jinými slovy, vyžaduje to mimořádně účinný vztah ke specifickému kapitálu tvořenému fyzickými zdroji, na hranici racionálního řízení“¹ (Wacquant 2004:127). Takto se o tom vyjadřuje Wacquant ve své knize *Body and Soul*, ve které se sice zabývá tělesností boxerů, nicméně principy tělesnosti zůstávají i u handicapovaných podobné. Tento vztah, o kterém Wacquant hovoří, je spíše než co jiného „vyjádření praktického smyslu, či pocitu tělesného vzestupu“. Rozumí se tím trénování svých fyzických možností v delším časovém úseku a vycházení ze zkušeností prožívané vlastním tělem. Tímto procesem prošli i mí respondenti a ke dnešnímu dni jsou tedy schopni spolupracovat se svým tělem a zbývajících smyslovými orgány v jiné rovině, než je tomu u vidícího člověka. Jak popisuje Murphy: „Změněno není pouze jejich tělo; hluboce se transformoval také jejich způsob uvažování o sobě [...] Prodělal metamorfózu“ (Murphy 2001: 76).

Sociální kapitál, stigma a organizace

V průběhu výzkumu se ukázalo, že pro všechny mé respondenty je důležitým tématem jejich sociální zázemí a kapitál. Toto téma se jejich osobnosti dotýká snad ještě více než samotná ztráta zraku. Právě ta stojí za změnami v jejich vztazích s ostatními lidmi a ve společnosti celkově. Až na základě jejich odlišnosti si oni i jejich okolí začalo uvědomovat rozdíly, které se projeví okamžitě se ztrátou zraku. Respondenti se začali vymykat normě, která je ve společnosti uznávaná. Novosad normu definuje jako: „dobovou obvyklost – společností

¹ Přeloženo a citováno z anglického originálu: In other words, it requires an extraordinarily efficient relation to the specific capital constituted of one's physical resources, at the edge of rational management.

uznávané kritérium k hodnocení určitého jevu“ (Novosad 2011: 70). Tento pojem pak rozšiřuje na základě Svobodovy definice toho, co je normální. Svoboda tento pojem chápe v následujících třech významech: ve významu statistickém, kdy je za normální považováno přímo to, co je statisticky průměrné, ve významu funkčním, kdy normálnost spočívá v tom, že určitý systém plní svou funkci a poslední význam je podle Svobody normativní, který se vyznačuje odchylkou od předem dané normy a tato odchylka je normou v parciálním smyslu, tedy je uznávaná konkrétní skupinou nebo částí populace (Svoboda 2009 in Novosad 2011: 70-71). Jak je z těchto citací patrné v široké veřejnosti se skupina mých respondentů neslučuje s prvními dvěma významy. To má na životy a sociální zázemí respondentů dvojitý dopad.

Zprvce na ně společnost nahlíží jako na něco, co normální není a za druhé (jak ve své knize popisuje i Murphy) si sami respondenti uvědomují svou „nenormálnost“ vůči okolí, kterou do ztráty zraku nepocítovali, jelikož to, co je pro společnost normální je lingvisticky popisováno jako „bezpříznaková kategorie“. Tím pádem si veškeré normality uvědomujeme až v kontrastu s tím, co se normě vymyká (Murphy 2001: 88). Stejně tak i ve svých reálných světech začali respondenti pocítovat dopady jejich postižení v širší rovině, než je ta tělesná.

První změna, kterou zaznamenali probíhala již záhy poté, co ztratili zrak. Všichni souhlasně odpovídali, že zhruba během prvního roku slepoty, se jejich sociální okolí více naplnilo různými známými, kamarády, rodinnými příslušníky, kteří je začali častěji navštěvovat, zajímat se a také se je snažili podporovat a motivovat v jejich nové životní roli. Například zkušenosti pana Marka jsou takové:

„Ti kamarádi, který jsem měl, tak ze začátku třeba ten rok, oni si mysleli, že se to zlepší, jo. Třeba, že budu vidět částečně, tak rok ještě chodili za mnou, třeba z práce a tak, ne. A pak to tak nějak odeznělo a hodně těch lidí, jo [...], se ke mně přestali znat.“

Podobné zkušenosti má i pan Jakub, který vypověděl:

„Poznal jsem spoustu lidí, kteří se začali ode mě odvracet, jo. Potom v rodině to taky tak začalo trošičku, ehm, se kazit. Protože, vlastně, nemohl jsem se účastnit všeho a vlastně mělo to vliv i na moje manželství.“

Opět bych zde chtěla poukázat na paralelu mezi zkušenostmi mých respondentů a textem napsaným R. Murphym, který poukazuje, na základě poznatků F. Davise, na fakt, že při setkáních handicapovaných lidí se starými známými a kamarády je třeba vyvinout vědomé

úsilí o zachování dříve ustanovených rolích, nicméně je tato snaha konfrontována novou identitou postiženého a averzí nebo strachem ze strany kamaráda. Je nutné tedy vztah předefinovat, což bývá mnohem náročnější než vytvořit vztah nový, proto se stávající sociální vazby mohou rozpadat a v důsledku toho končí dlouholetá přátelství, různé známosti i manželství (Davis 1961 in Murphy 2001: 104).

Murphy dále tento fakt prohlubuje tezí, ve které prohlašuje, že: „Sociální okruhy handicapovaných se zkracují a smršťují, jejich známých ubývá a noví často pocházejí z jiných sociálních vrstev. Sociální univerzum člověka se redukuje jak kvantitativně, tak kvalitativně“ (Murphy 2001: 104-105). S tímto tvrzením úzce koresponduje poznatek B. E. Cogswellové, která ve svém výzkumu uvádí, že handicapovaní lidé si hledají vztahy a kontakty mezi lidmi s nižším sociálním postavením, než byla jejich předchozí pozice ve společnosti (Cogswellová 1968 in Murphy 2001: 105).

Tato tvrzení se v životech mých respondentů, projevilo tak, že si své známé hledají mezi dalšími, buď stejně, nebo jinak postiženými lidmi. Jasně to dokazuje příklad mých respondentů, kteří jsou si navzájem kamarády již po delší dobu a prakticky si vystačí s užším okruhem přátel, kteří jsou jim bližší na základě podobných zkušeností a názorů. Nehledě na to, že pro handicapovaného člověka je mnohem těžší prosadit se ve svém jak sociálně, tak i „pracovně“. Brání jim v tom sama majoritní společnost. Všichni mí respondenti mají nepříjemné zkušenosti s odmítáním, jak své vlastní osoby, tak i dovedností, kterými disponují. Pan Jakub se již i setkal s názorem:

„že někde do společnosti mě nemůžou vzít, protože jejich společnost, když vidí slepého, tak ho považují za chudáka a jim to kazí náladu a voni se nemůžou tak dobře bavit“ (srov. Murphy 2001: 110)

Prvotní překážkou v socializaci nevidomých lidí s okolní společností je jejich mobilita. Zcela nevidomí lidé musejí spoléhat na pomoc od svých rodinných příslušníků nebo známých, kteří je musejí dovést na místo setkání, konkrétní akci nebo návštěvu. Už tento aspekt bývá problematický. Jedním důvodem může být ochota, či neochota druhé strany, dalším pak časové rozvržení, protože se do zdánlivě jednoduché situace, jako je návštěva známých, musí angažovat další osoby. Tím pádem se nevidomý dostává do střetu zájmů, jak vlastních, tak i druhé osoby. Nechce se stát přítěží a omezovat druhé v jejich činnostech, proto se může stát a na základě výpovědí je to i podloženo, že nevidomý rezignuje na nutnosti zúčastnit se určité

akce, koncertu, schůze a podobně. To však jen napomáhá prohlubovat jejich odloučenost od okolí.

Pokud se však do určité společnosti, ať už jim „vlastní“ (invalidé), nebo jiné dostanou, cítí se být nevidomí stále osamoceni. Pan Marek to přirovnal k pocitu:

„aji když jste mezi lidima, tak prakticky jste sám, jo. Jste sám v takový jako ulitě.“

Respondenti to přikládají faktu, že jsou omezeni v komunikaci se svým okolím hlavně na základě ztráty zraku, kvůli které nedokážou reagovat v rozhovorech zahrnující větší počet lidí, neboť jsou rušeni vícero sluchovými podněty, ale také jim dělá problémy navázat, nebo setrvat v konverzaci s jednotlivcem. Za prvé je to dáno tím, co posuje také Murphy na straně 79 v kapitole Poškozené já, že postižení lidé „mají omezenou volbu socializace a často jsou nuceni čekat, až k nim druzí přijdou“ (Murphy 2001: 79). Druhý problém nastává v ten moment, kdy druhá strana opustí konverzaci se zrakově postiženým, aniž by mu to bylo oznámeno, nebo naznačeno. Často se tedy stává, že nevidomý dále vede konverzaci s někým, kdo již není rozhovoru přítomen a následné zjištění bývá pro nevidomého samozřejmě nepříjemné. Mimo překážky související s vedením konverzace vyvstává další zásadní bod a tím je to, že se nevidomí nemohou sami pohybovat po neznámém prostředí, což jim znesnadňuje návštěvu toalety. Problém je to o to závažnější, účastní-li se akcí s větším počtem lidí. Na toaletu je musí vždy někdo odvést a následně ji zkontrolovat, kvůli případnému znečištění a také tam s ním dotyčný musí vytrvat, aby jej mohl nasměrovat například k umyvadlu a následně odvést zpět na místo. Většinou tuto funkci zastávají jejich manželky, nebo rodinní příslušníci, což může vyvolávat nepříjemné a neočekávané situace, jak pro doprovod, tak i pro osoby přítomné na toaletě. U stolu, či například v hledišti, je pak odkázán pouze na svůj konkrétně vymezený prostor. Nevidomý netuší, co je za hranicí tohoto prostoru, pokud ho neupozorní doprovod, nebo jiná osoba. Pan Marek se o této problematice vyjadřuje následovně:

„Když přijdete k tomu stolu, jo. Teď je tam plno pohoštění a já jako nemůžu teďka tam jít a takhle jako hrabat po tom stole, že. Protože, ehm, vedle sedí někdo jinej, má tam voběd a to teď kdybych mu strčil ruku do polívky, že. Nebo já nevím co, vylil kafe, nebo sklinku s vínem. To prostě nemůžete, jo. To jenom sedíte u stolu, no a teďka prostě si najdete ten váš profil tady u stolu a dál prostě nemůžete jít, jo. Pokud vám někdo neřekne, jo: Máš tady třeba kávu, nebo pití, jo. A musíte se soustředit pořád na tu jednu věc a na to druhý už jako nemůžete. Protože to byste mohl něco vylit, shodit a tak.“

Nevidomí se tedy tímto chováním snaží předcházet nepříjemným, nebo i nepřijatelným sociálním situacím. Účastí se těchto akcí musí opět vynakládat nezbytné úsilí, které je vyčerpává na úkor předpokládaných příjemně strávených chvil ve společnosti. Všechny tyto faktory opět působí na nevidomého člověka negativním vlivem a ten pak odmítá navštěvovat různé akce, sešlosti a zúčastňovat se návštěv. Tím pádem přiházejí o možnosti kontaktu s majoritní společností, která není schopná takto handicapované lidi akceptovat na základě nedostatku pochopení a jistého strachu z nesprávného přístupu k handicapovaným lidem. Majoritní společnost pokládá handicapované lidi za nebezpečné, jelikož představují anomálii, jejich existence zrazuje ideály nastavené společností a předkládá jim ono zrcadlo, které všem „normálním“ lidem ukazuje, že i oni takto mohou dopadnout. Proto se je společnost snaží odstavit na vedlejší kolej, nebýt s nimi v styku, a tudíž popírat existenci takto, podle nich, zmařených životů (Murphy 2001: 98-110). Dochází ke stigmatizaci handicapovaných lidí, kteří jsou odkázáni uchylovat se do komunit jim vyčleněných a určených. Pojem stigma popisuje E. Goffman, který ve své knize uvádí, že handicapovaným lidem je společností prisuzován stejný status, jako třeba zločincům, duševně nemocným lidem a etnickým menšinám. Překážkou k jejich plnému zapojení do společnosti však nejsou jejich tělesné vady, nýbrž předsudky, mýty a obavy kumulované společností (Goffman 1963 in Murphy 2001: 95).

Společnost v tomto ohledu spoléhá na speciální ústavy a organizace, které se o takovéto lidi postarají, zajistí jim do jisté míry „kvalitní“ život a více se tímto témat nezaobírají. Avšak z pohledu respondentů je tato představa jenom iluzí a výmlouvou k tomu, aby se handicapovaným lidem zamezilo v úplné integritě s majoritní společností. Například se vůči tomuto postoji vymezuje pan Jakub:

„Mně se tenhle koncept nelíbí, tam se sdružují nevidomí, tak jako na hromadě a nějakým způsobem se jim poskytuje nějaká úleva, nebo nějaká možnost si něco vyzkoušet, ale není to ta pravá integrace, která by měla být.“

Místo toho se pan Jakub snažil vytvářet akce, na kterých se potkávali nevidomí lidé s lidmi z majoritní společnosti. Jednalo se například o rybářské závody, ve kterých byli kolem rybníka promíchání účastníci z obou zmíněných skupin, tak, aby se spolu mohli během závodu seznamovat a příležitostně konverzovat. Na konci závodu se někteří vidící dozvěděli o handicapu jejich sousedů a podle slov pana Jakuba sami nemohli uvěřit této informaci a tomu, že se takto postižený člověk účastnil rybářského závodu. Pan Jakub zastává názor, že by vidící lidé měli brát nevidomé mezi sebe, přizpůsobit tomu určitou aktivitu a tím pádem

integrovat nevidomé do širší společnosti. Jeho snaha byla ovšem nakonec zmařena různými nařízeními ze strany vlády a z tohoto důvodu pro něj již nemělo smysl pokračovat v pořádání podobných akcí.

Podle výpovědí respondentů si vidící lidé myslí, že by nevidomí neměli vykonávat různé činnosti z důvodu, aby se nezranili, nebo aby nenapáchali jakékoliv škody. Podle výpovědí respondentů je toto chování vůči nim velice frustruje, neboť „člověk by chtěl, ale nemůže“. Jako příklad můžu uvést výpověď pana Jakuba, který se nabídl jako kuchař pro sraz místních důchodců. Dle jeho vyprávění byli organizátoři této akce zprvu nadšeni oním nápadem, později však přicházeli s výmluvami a obavami, co by se mohlo stát a pokazit. Z toho pan Jakub usoudil, že nemá cenu přesvědčovat tyto lidi o tom, aby jeho nápad podpořili a celý projekt šel nakonec ke dnu. S podobnou nedůvěrou se staví okolí i k dalším respondentům, kteří se nesnaží o nic jiného než o to, ukázat své dovednosti ve společnosti.

Sociální oblast je skutečně stigmatizujícím prvkem v životech nevidomých, jelikož s mnoha každodenními činnostmi jsou s ohledem na svou zručnost a motivaci schopni si ve větší, či menší míře poradit. To, co je ve skutečnosti limituje je přístup a očekávání druhých. Nevidomí nejsou v této oblasti aktivními činiteli a všeobecně nastavené stereotypy se jim, jako jednotlivcům, nedaří prolamovat.

Audiovizuální příloha

Během studia na magisterském programu jsem změnila zaměření ze sociální na vizuální antropologii. Tím nastala nutnost rozšířit psaný text i o audiovizuální přílohu. Její tvorba se pokládá zároveň za antropologickou metodu, nejedná se tedy jen o obohacení práce o krátký film, ale také jsem si díky ní mohla vyzkoušet pracovat v naprosto nové roli výzkumníka obohacenou o pozici snoubící jak antropologa, tak i filmaře a zvukaře. Znamenalo to hlavně větší zodpovědnost při přípravách celého výzkumu i probíhajícího natáčení, kde bylo potřeba dopředu přemýšlet nejen o otázkách do rozhovoru, ale i o kompozici celé scény, odvíjející se, od zvoleného místa, času, a především o nepředvídatelné intenzitě světla. Nicméně, tím že jsem v tomto odvětvím nováčkem a stále mi chybí dostatek zkušeností s natáčením, rozhodla jsem se poprosit o pomoc svého přítele/partnera a spolužáka Martina Prokše. Ten byl přítomen u každého natáčení buď jako kameraman, nebo rádce, se kterým jsem konzultovala své postupy při pořizování vizuálního materiálu. Dále se zhostil role střiháče. Po celou dobu střihu jsem však byla přítomna a vybírala nejzásadnější scény, které vyšly z výzkumu jako klíčové.

Vzhledem k tomu, že se má práce zabývá antropologií smyslů, rozhodla jsem se čerpat informace do této kapitoly z knihy *Diong sensory ethnography* od S. Pinkové. Ta se zabývá přímo otázkou, jak digitální technologie dokážou zachytit smysly a přenést význam, jaký mají pro zkoumaný subjekt, dál k širokému publiku. Otázkou však zůstává, jakým způsobem je kamera schopna zaznamenat a přenést smysly, jako je hmat, chuť, čich nebo emoce stejným způsobem, kterým dokáže zaznamenat obraz a zvuk? „Ovšemže tato znepokojení, že audiovizuální medium nedokáže reprezentovat další smyslové modalities zkušenosti, jsou z velké části chybná. Dokážou, jak Marks (2000) a ostatní navrhl, může to být vyřešeno přístupem, který potvrzuje vzájemnou propojenost smyslů a ztělesněnou, umístěnou přirozeností při sledování videí nebo fotografií“² (Pink 2015: 123). Na základě esenciální propojenosti smyslů lze vyvodit, že video nahrávky podněcují a mají potenciál navodit multisensoriální zážitek z výzkumného setkání³ (Pink 2015: 125). Správným uchopením

² Přeloženo z anglického originálu: Indeed, these concerns that an audiovisual medium cannot represent other sensory modalities of experience are largely misguided. They can, as Marks (2000) and others have suggested, be resolved by taking an approach that acknowledges the interconnectedness of the senses and embodied, emplaced nature of viewing video or photography.

³ Parafrázováno z anglického originálu: However, understanding of the senses as essentially interconnected suggests how digital video recordings can evoke or invite memories of the multisensoriality of the research encounter.

audiovizuálního záznamu lze docílit nejen vizuálního zážitku. Tím, jak kamera sleduje pohyby a orientaci prostřednictvím rukou a hmatu lze u diváka stimulovat i tuto smyslovou rovinu. Tento prožitek je ve filmu dále udržován využitím dlouhých, nepřerušovaných záběrů, které divákovi poskytují čas na to, aby si utvořil vlastní představu o probíhající scéně.

Technika a metoda

Primárním zařízením pro pořizování video záznamu byl fotoaparát Nikon D7100 s objektivem Tamron 24–70 mm. Tento přístroj mi umožnil záznam ve kvalitě full HD. Navíc objektiv s variabilní hodnotou ohniskové vzdálenosti dokáže širokoúhlé, esteticky zajímavé záběry celé scény. Ve filmu jsou pak natáčeny na základě observačního módu, kdy je filmař-antropolog v pozici zdánlivě nezaujatého pozorovatele, který na situaci nahlíží z povzdálí a snaží se tak zachytit žitou realitu aktérů a širší perspektivu momentu. Tím je také divákům poskytován prostor pro utvoření si vlastního úsudku pouze na základě výpovědi propojených s obrazem (Nichols 2010: 188-189).

Přínosem pro vizuální antropologii byla metoda, kterou zavedli manželé MacDougallovi. Jedná se o „participatory cinema“, pro kterou je zásadní spolupráce mezi výzkumníkem a zkoumanými aktéry, ti se stávají spoluautory filmu a vytváří jeho realitu na základě toho, co je nimi snímáno (Petráň 2011: 135). Já jsem jí v této práci byla schopna docílit využitím kamery GoPro Hero 3+ Black edition. Jedná se o akční minikameru, která umožňuje záznam v kvalitě rozlišení až 4K při 12 fps. Ve spolupráci s jedním z aktérů, mu byla tato kamera připevněna na hrudník a tím byl zaznamenám pohyb nevidomého ve známém prostředí a také různé úkony, kterými se během natáčecí doby zabýval. Takto natočený materiál z émického pohledu je v mém výzkumu klíčový pro snazší pochopení toho, jakým způsobem se aktér dokáže orientovat a pohybovat prostorem.

Pro zaznamenání zvukové stopy jsem primárně používala rekordér, který nese označení Zoom H2N, jedná se o skladné digitální zařízení určené pro záznam mluveného slova i zvuku v prostoru. Mezi jeho funkce se řadí nahrávání v režimu stereo, což je přínosem pro kvalitu celkového výstupu. Zároveň umí poměrně schopně zachytit prostorový zvuk, což jsem ocenila zejména v terénu. Bohužel je ve filmu použita nahrávka z rozhovoru, která je zaznamenaná pouze na mobilní telefon. Její kvalita neodpovídá zbytku pořízeného zvukového

materiálu, ale v důsledku poškození primárního zařízení mi v danou chvíli nezbyvala jiná možnost.

Při natáčení jsem se z etických důvodů vyhnula záběrům na obličej aktérů, abych dodržela závazek, který jsem vůči nim v tomto ohledu měla. Divákovi se takto situovaný obraz může zdát do jisté míry odlidštěný nebo odosobněný. Na druhé straně tím vznikl prostor pro využití záběrů na ruce. Ty jsou zabírány z pohledu první i druhé osoby. Dle mého názoru je to dobrý způsob, který klade důraz na obraz jako celek. „Film je zobrazením (s možností reinterpretace) viditelného a slyšitelného a jako takový má schopnost jít „za věci“, „pod povrch“ reality“ (Petráň 2011: 43). Tu také podtrhují vybrané zvukové pasáže, protože diváka přenášejí do roviny aktérova vnímání.

Děj

Do filmu jsem na základě konzultací s Martinem Prokšem a Mgr. Milanem Durňakem Ph.D. vybrala scény, které nesly konkrétní výpovědní hodnotu. Konečný snímek se tady, dle mého názoru, srozumitelně a s jistotou vyjadřuje k hlavním tématům této práce.

V počátku filmu se dozvídáme o pocitech, které protagonisté prožívali krátce po ztrátě zraku a jak se s nimi v průběhu vyrovnávali. Zmíněny jsou situace, se kterými byli na základě svého postižení nově konfrontováni. Aktéři jsou tak představeni bez uvedení jmen, věku a dalších formálních informací. Dále se pak sami vyjadřují ke způsobům plánování a realizaci pracovních úkonů. Tyto výpovědi podtrhují záběry různých činností, kterými se zabývají. Navazující komentáře se zaměřují na smyslové vnímání a orientaci v prostoru, místy jsou tyto sensorické pasáže umocněny abstraktním zachycením proudícího vína či světél míhajících se v trávě. Orientace je zde znázorněna v kontrastu městského prostředí a přírody. Pro závěrečnou pasáž jsem vybrala záběry zimního vinohradu, do které jsem umístila výpovědi aktérů o sociálním dopadu slepoty. Tímto se mi podařilo částečně naplnit původně zamýšlený koncept. Nakonec jsem ale s výsledným výběrem materiálu spokojená, jelikož mi natáčení letního období umožnilo zachytit více pracovních úkonů.

Cílem audiovizuální přílohy je nabourat stereotypy o nevidomých, které ve společnosti panují. V dokumentu se snažím uplatnit přístup, založený na sociologické podstatě, kterou popisuje T. Petráň ve své knize *Ecce Homo*. Ta vychází z pozice filmaře, jenž je zároveň členem téže společnosti a sdílí tak se subjekty společnou sociokulturní

výbavu. Zobrazovanými tématy se v takto pojatém filmu stávají sociální vazby a vztahy uvnitř vlastní kultury. Film tak funguje jak v rovině ustavování, tak i v rovině dekonstrukce a zpochybnění ideologických stereotypů (Petráň 2011: 97). Většina scén je tedy natáčena v émickém prostředí, myšleno v tom smyslu, že ačkoliv nejsem přímo členem zkoumané skupiny, obývám prostor s jedním jejím členem. Zvolením svých konkrétních aktérů se tedy pokouším poskytnout divákovi vhled do každodennosti nevidomého člověka a jeho motivace, frustrace a situace, se kterými se vzhledem ke svému postižení musí potýkat. Zároveň skrze výpovědi a obraz nastavit zrcadlo většinové společnosti a přispět tak k porozumění každodenního života nevidomých. Nakonec si však musíme uvědomit, že „[...] film není obrazem společnosti jako celku, ale vždy jen výsekem určité perspektivy (Petráň 2011: 96).

Závěr

Závěrem bych chtěla zhodnotit data a informace, jež se mi během výzkumu podařilo nashromáždit a s přihlédnutím k informacím z odborné literatury pak následně odpovědět na výzkumné otázky uvedené v úvodní kapitole.

Z kapitoly věnované vykonávání úkonů vyplývá, že se v tomto procesu respondenti do značné míry spoléhají na svou vizuální paměť a představy o tom, jak se určitá činnost provádí. Ty získávali v průběhu let, kdy byli všichni ještě vidící. Dále hrají zásadní roli jejich zbývající smysly, díky kterým dokážou jednotlivé činnosti dovádět do zdárných konců. Každou aktivitu si však musí nejprve důkladně promyslet, aby nezanedbali přípravy k jejímu vykonání. Ty spočívají, jak v zajištění si potřebného materiálu, surovin, náradí a dalších předmětů, tak i v rozvržení si pracovní činnosti. Nevidomí jsou na základě svého handicapu nuceni vykonávat konkrétní činnost v jednotlivých, po sobě jdoucích a navazujících úkonech. Takto se snaží předcházet možným chybám a zmatkům v celém pracovním procesu. Důležitá je také znalost toho, na kterých místech se nacházejí konkrétní předměty a toto jejich umístění musí být respektováno všemi členy domácnosti. V opačném případě to může ztížit nebo přímo zamezit nevidomému v pracovním výkonu. Jak také vypověděli, vykonávání úkonu a různých činností je jim, i přes značné psychické úsilí, příjemnější než nečinnost. To je dáno tím, že všichni respondenti byli a stále jsou pracovití lidé se sklony k převážně manuálním aktivitám.

S vykonáváním úkonů je úzce spjat způsob, kterým se nevidomí lidé pohybují terénem. Zásadní při tom zůstává, zda se jedná o prostředí jim známé, nebo neznámé. Ve známém prostředí se samozřejmě pohybují zcela samostatně a bez větších potíží i bez použití slepecké vodící hole. Důležitá, stejně jako u vykonávání úkonů, zůstává znalost a stálost konkrétního prostředí. To se týče především stálého rozmístění nábytku. Nevidomý se tak může samostatně pohybovat ve svém domě, zahradě a dalších přilehlých objektech nebo terénu, který má již zafixovaný v paměti. Naproti tomu pohyb v neznámém prostředí je pro nevidomého člověka „technický výkon“, jak to uvedl pan Jakub. Nevidomý se musí orientovat na základě vodící linie, kterou se může stát zeď, obrubník, plot a tak dále. Držet se podél vodící linie není ve městech vždy zcela spolehlivé kvůli různým překážkám znemožňujícím její využití (květináče, stojany s vystavovaným zbožím, přechody). Zároveň se nevidomí spoléhají na svůj sluch, kterým monitorují své okolí a zjišťují tak, kde se přibližně nachází a co se kolem nich děje. Pokud jsou však přehlceni zvukovými vjemy ztrácí

se jejich schopnost orientace. Ačkoliv všichni respondenti prošli kurzem změřeným na pohyb se slepeckou holí, a tudíž by měli být schopni tento způsob pohybu zvládat, většina respondentů raději spoléhá při pohybu převážně neznámým terénem na pomoc, kterou jsou jim schopni poskytnout jejich manželky, rodinní příslušníci a další jim blízké osoby.

Co se týká odpovědi na otázku ohledně společenského života a sociálního zázemí, je odpověď do jisté míry srovnatelná se zkušenostmi a informacemi obsaženými v knize *Umlčené tělo* od R. Murphyho. Nevidomí jsou stejně jako i další handicapovaní vylučováni majoritní společností, která v nich spatřuje anomálii, něco, co jde proti přírodě a ideálům společnosti. Proto na ně pohlížejí s předsudky a nevědí, jak k nim přistupovat. Na základě toho se rozpadají jejich dosavadní společenské vazby, v některých případech i rodinné a manželské vztahy. Navazování nových vztahů je pro nevidomé také obtížnou záležitostí, jelikož jsou nuceni vyčkat, než k nim druhá osoba přistoupí a osloví je. Výše zmíněná neznalost také zabraňuje nevidomým v plné integraci do majoritní společnosti a tím jsou jim zároveň upírány příležitosti, ve kterých by se mohli uplatnit a přispět tak celkově svým nadáním k ekonomickému a inkluzivnímu rozvoji společnosti. Společnost nedokáže uvěřit nevidomému jeho dovednosti a ten nakonec rezignuje a uzavírá se do okruhu nejbližších přátel a rodiny.

Zdroje:

1. Aristoteles. 1995. *O duši*. Praha: Rezek.
2. Bazin, J., D. Stavělová. 1996. *Interpretovat, nebo popsat: (Kritické poznámky k antropologickému poznání)*. Český lid. 83,3/1996.
3. Beneš, P., M. Vrubel. 2017. *Oftalmologie pro speciální pedagogy*. Brno: Paido.
4. Beneš, P. 2019. *Zraková postižení: behaviorální přístupy při edukaci s pomůckami*. Praha: Grada.
5. Berger, P. L., T. Luckmann. 1999. *Sociální konstrukce reality: pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
6. Bourdieu, P. 1986. *The Forms of Capital*. New York: Greenwood.
7. Budilová, L. J. 2015. *Etnografie a terénní výzkum*, in L. Toušek, G. Fatková, O. Hejnal, L. Lupták, M. Růžička, J. Šimek 2015. *Kapitoly z kvalitativního výzkumu*, 7-20. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
8. Cogswell, B. E. 1968. Self-Socialization: Readjustment of Paraplegics in the Community in *Journal of Rehabilitation* 34: 11-13.
9. Davis, F. 1961. Deviance and Social Problems: The Management of Strained Interaction by the Visibly Handicapped in *Social Problems* 9: 121-132.
10. Goffman, E. 1963. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J.
11. Grebeníčková, R. 1997. *Tělo a tělesnost v novověkém myšlení*. Praha: Prostor.
12. Gupta, A., J. Ferguson 1997. *Anthropological locations: boundaries and grounds of a field science*. Berkeley: University of California Press.
13. Halbich, M. 2019. *Smysly v sociálně vědním výzkumu: od psychofyzického esencialismu k etnografii*, in Horský, J., L. Martinec Nováková, V. Pokorný. (eds.) 2019. *Antropologie smyslů*, 153-188. Praha: Togga.
14. Horský, J. 2019. *Slovo úvodem. Antropologie smyslů*, in Horský, J., L. Martinec Nováková, V. Pokorný. (eds.) 2019. *Antropologie smyslů*, 9-13. Praha: Togga.
15. Ivanová, K., I. Olecká 2010. *Metodologie vědecko-výzkumné činnosti*. Olomouc: Moravská vysoká škola Olomouc.
16. Janková, J. a kol. 2015. *Katalog podpůrných opatření*. Olomouc.
17. Kučerová, S. 1996. *Člověk, hodnoty, výchova*. Brno – Prešov: vydáno vlastním nákladem.

18. Laplantine, F. 2015. *The life of the Senses. Introduction to a Modal Anthropology*. London – New Delhi – New York – Sydney: Bloomsbury.
19. Marks, L. 2000. *The Skin of the Film*. Durham, NC and London: Duke University Press.
20. Merleau-Ponty, M. 1998. *Viditelné a neviditelné*. Praha: ISE a Oikoymenh.
21. Murphy, R. F. 2001. *Umlčené tělo*. Praha: Sociologické nakladatelství.
22. Nichols, B. 2010. *Úvod do dokumentárního filmu*. Praha: Akademie múzických umění v Praze.
23. Nováková, L. M. 2019. *Integrace smyslových informací: neurální podstata, principy a vývoj*, in Horský, J., L. Martinec Nováková, V. Pokorný. (eds.) 2019. *Antropologie smyslů*, 81-102. Praha: Togga.
24. Novosad, L. 2011. *Tělesné postižení jako fenomén i životní realita: Diskursivní pohledy na tělo, tělesnost, pohyb, člověka a tělesné postižení*. Praha: Portál.
25. Okely, J. 2008. *Knowing without Notes*, in Halstead, N., E. Hirsch, J. Okely. 2008. *Knowing How to Know Fieldwork and the Ethnographic Present*, 55-74. New York: Oxford Berghahn Books.
26. Pink, S. 2010. The future of sensory anthropology / the anthropology of the senses. *Social Anthropology / Anthropologie Sociale* 3: 331-340.
27. Pink, S. 2015. *Doing sensory ethnography*. Thousand Oaks, California: Sage Publication.
28. Petráň, T. 2011. *Ecce homo: (esej o vizuální antropologii)*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
29. Reichel, J. 2009. *Kapitoly metodologie sociálních výzkumů*. Praha: Grada.
30. Svoboda, M. (ed.). 2009. *Psychopatologie a psychiatrie*. Praha: Portál.
31. Stöckelová, T., Y. Ghosh (eds.) 2013. *Etnografie, improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: Slon.
32. Švaříček, R., K. Šed'ová 2014. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál.
33. Wacquant, L. 2004. *Body and Soul: Notebooks of an apprentice boxer*. New York: Oxford University Press.